

WOŁOSI NA WSPÓŁCZESNYCH BAŁKANACH (XX–XXI W.) PRZEJAWY ODREBNOŚCI I ASYMILACJI*

JĘDRZEJ PASZKIEWICZ

ABSTRACT. *The Vlachs in contemporary Balkans (20th–21st century). Signs of distinctiveness and assimilation.* The aim of the article is to show different aspects of diversity among the Vlachs in the contemporary socio-political realities of the particular countries in South-Eastern Europe. Their diversity leads to a general threefold description. Most commonly the Vlachs are regarded as a cultural or regional minority (in Greece, Bulgaria, Croatia), they are identified with the Romanian nation (Bulgaria, Romania), or seen as an ethnic and language minority (North Macedonia, Albania). The communities of Vlachs had shaped their customs, traditions and identity in relation to their local living conditions. They were forced to find a *modus vivendi* with the dominant Slavic, Greek or Albanian-speaking population, as well as their local codes of conduct. As a result, the dispersed communities have never developed a uniform ethnic or cultural identity, which would bind them into a greater whole. What differentiates them further, is their legal and political situation in the particular countries of residence.

STRESZCZENIE. W artykule zwrócono uwagę na zróżnicowaną charakterystykę ludności wołoskiej we współczesnych realiach społeczno-politycznych poszczególnych państw Europy południowo-wschodniej. Na jej podstawie można wyodrębnić trojaki rozumienie Wołochów. Najczęściej traktuje się ich jako mniejszość w sensie kulturowym i regionalnym (w Grecji, Bułgarii, Chorwacji), identyfikuje z żywiołem rumuńskim (Bułgaria, Rumunia) lub uznaje za mniejszość etno-językową (w Macedonii Północnej i Albanii). Obyczajowość, tradycje i tożsamość społeczności wołoskich ukształtowały się w odniesieniu do lokalnych warunków życia. Wołosi musieli szukać *modus vivendi* z ludnością, która na danym obszarze dominowała liczebnie i określała reguły funkcjonowania. W rezultacie, rozproszone społeczności wołoskie nie wygenerowały jednolitej tożsamości etnicznej czy kulturowej, która mogłaby je spoić w większą całość. Zróżnicowana jest także ich sytuacja prawno-polityczna w poszczególnych państwach.

Keywords: Vlachs, Balkans, ethnic minority

Słowa kluczowe: Wołosi, Bałkany, mniejszość etniczna

Autor: Jędrzej Paszkiewicz, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Historii, ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7, 61-614 Poznań, Polska, prosinac@amu.edu.pl, **ORCID iD:** <https://orcid.org/0000-0002-7115-9284>

Balcanica Posnaniensia. Acta et studia, XXVIII/1, Poznań 2021, Wydawnictwo Wydziału Historii UAM, pp. 253–284
ISBN 978-83-66355-68-2, ISSN 0239-4278. Polish text with summaries in English and Polish

doi.org/10.14746/bp.2021.28.12

* Artykuł powstał w ramach projektu NPRH *Wołosi w europejskiej i polskiej przestrzeni kulturowej. Migracje – osadnictwo – dziedzictwo kulturowe* (Projekt nr 0604/NPRH3/H12/82/2014).

Współczesne dzieje ludności wołoskiej stanowią przykład długotrwałej, najczęściej pokojowej asymilacji ze wspólnotami narodowymi i językowymi, które dominują liczebnie i kulturowo w poszczególnych częściach Europy południowo-wschodniej. Podstawą tego procesu są długotrwałe migracje Wołochów, które obejmowały nie tylko Balkany, ale sięgały swoim zasięgiem do Europy środkowo-wschodniej i egejskich wybrzeży dzisiejszej Turcji. Ostateczne podziały w społecznej i kulturowej charakterystyce poszczególnych społeczności wołoskich utrwaliły się na przełomie XIX i XX wieku. Większość ludności z czasem zatraciła odrębność językową i zintegrowała się z miejscowymi grupami etniczno-językowymi. W szczególności nastąpiło rozproszenie tradycyjnych rodów pasterskich, będących ostoją dla tradycji i mowy wołoskiej. Na podstawie tego procesu kształtowały się przeważnie wspólnoty o charakterze rolniczym, część ludności rozpraszając się, migrując do ośrodków miejskich. Zależnie od sytuacji etnicznej i kontekstu politycznego, poszczególne wspólnoty asymilowały się z żywiołem greckim, rumuńskim, albańskim bądź słowiańskim (przeważnie serbskim i bułgarskim).

Całościowa charakterystyka współczesnych Wołochów pod kątem kulturowym czy społeczno-ekonomicznym jest trudna ze względu na duże zróżnicowanie i rozproszenie tej ludności. W regionie bałkańskim etniczni Wołosi zamieszkują obecnie obszary położone pomiędzy górami Pindos na zachodzie (część badaczy uznaje ten rejon za historyczną „kolebkę” ludności wołoskiej), wybrzeżem czarnomorskim i Tracją na wschodzie, półwyspem Istria, Karpatami południowymi oraz Dobrudżą na północy. Południową, umowną granicę osadnictwa wołoskiego stanowią wybrzeże egejskie i Przesmyk Koryncki.

Ostateczny upadek tureckiego panowania na Bałkanach, w następstwie dwóch wojen bałkańskich (1912–1913), przypieczętował zmiany w charakterystyce życia pasterskich wspólnot wołoskich. Typowe dla ich stylu życia i gospodarki migracje w poszukiwaniu pastwisk zostały ograniczone przez granice państwowe oraz restrykcje celno-administracyjne. Nowe porządki polityczne w regionie uniemożliwiły utrzymanie wielu wcześniejszych powiązań ekonomicznych, na podstawie których prowadzono gospodarkę transhumancyjną. Niemożliwe było dalsze korzystanie z oddalonych od siebie pastwisk, które w następstwie zmian granicznych nierzadko znalazły się po przeciwnych stronach granic państwowych. Co więcej, po 1913 roku, a zwłaszcza I wojnie światowej systematycznie dochodziło do ograniczania przez władze możliwości wypasu dużych stad. Wiązało się to z potrzebą zapewnienia kontroli wojskowo-administracyjnej nad terenami przygranicznymi, jak również z reformami rolnymi, które były realizowane w poszczególnych krajach. Ich następstwem były parcelacje gruntów ornych, w tym także pastwisk, łąk i lasów, wcześniej wykorzystywanych bądź dzierżawionych przez pasterzy¹. Oczywiście część tych gruntów trafiła także do rąk wołoskich, niemniej jednak większość rodzin skoncentrowała się na działalności rolno-hodowlanej. Proces ten przypieczętowały zmiany społecz-

¹ Por. S. Thompson, *Agrarian reform in Eastern Europe following World War I: Motives and outcomes*, „American Journal of Agricultural Economics” 1993, t. 75, nr 3, s. 840–844.

no-polityczne po 1945 roku. Wielu Wołochów, żyjących zwłaszcza w państwach socjalistycznych, było przesiedlanych, zatrudniano ich w państwowych spółdzielniach rolno-hodowlanych. Ludność rozproszyła się po miastach, znajdując zatrudnienie w przemyśle i usługach.

Proces wzmożonej modernizacji społecznej, związany z urbanizacją i industrializacją poszczególnych państw bałkańskich po II wojnie światowej, wywarł wpływ na przyspieszoną integrację ze społeczeństwami tych wspólnot wołoskich, które wcześniej utrzymywały się z gospodarki transhumancyjnej. W pierwszej połowie XX wieku ostatecznie porzucono tradycję endogamii, czyli zawierania małżeństw wyłącznie pomiędzy przedstawicielami tradycyjnej społeczności rodowej. Wraz z małżeństwami mieszanymi poszczególne wspólnoty nasykały obcymi wpływami etnokulturowymi, wprowadzając do życia rodzinnego elementy dominujące w innych, współistniejących kulturach. Struktury rodzinne, które zapewniały ciągłość wielu wołoskich tradycji, zostały poddane infiltracji ze strony obcych obyczajów i języków. Ważnym nośnikiem tego procesu była edukacja kształtowana w zgodzie z interesami etniczno-narodowymi poszczególnych państw².

WOŁOSI W ALBANII

Wołoskie społeczności w Albanii są rozmieszczone przeważnie w południowej części państwa, której historyczna nazwa brzmi Epir północny³. Najwięcej Wołochów mieszka w rejonach przy granicy z Grecją i Macedonią Północną, Gjirokaster-Sarandë, Pogradec-Korçë oraz nieopodal Adriatyku, na wzgórzach Myzëqeja. Są przemieszani z Albańczykami, Grekami i Macedończykami. Ich liczba była w latach 90. XX wieku szacowana na 35 tysięcy do 200 tysięcy. Duża rozbieżność w tych szacunkach wynika z braku wiarygodnych statystyk. I tak, zdaniem części autorów

² Funkcjonujące wśród społeczeństw bałkańskich stereotypy na temat Wołochów najczęściej są ambiwalentne. Z jednej strony ludność tę utożsamia się z wołoskimi mieszkańcami miast, zasymilowanymi od kilku pokoleń z dominującą grupą narodową. Jest ona kojarzona z takimi cechami jak pracowitość, pomysłowość, przedsiębiorczość, otwartość czy umiejętność władania językami obcymi. Katalog pozytywnych cech, przypisywanych głównie Wołochom z miast, uzupełniają silne przywiązanie do tradycji rodzinnych, dobre wykształcenie i przedsiębiorczość. Na podstawie tego skojarzenia, w niektórych krajach, np. we Macedonii Północnej, utrzymuje się przekonanie o istnieniu swoistego nieformalnego „wołoskiego lobby”, opartego na więzach pokrewieństwa i terytorialnych. Ma ono polegać na wzajemnym wspieraniu się Wołochów pracujących w administracji czy biznesie; Å. B. Grødeland, *Networks and informal power structure in South East Europe*, [w:] *Handbook of doing business in South East Europe*, red. D. Sternad, T. Döring, s. 126. Z drugiej strony, w mentalności społeczeństw bałkańskich istnieje głęboko zakorzeniony stereotyp negatywny, który ukazuje Wołochów jako ludzi nieokrzyszanych, awanturników, niewykształconych i niecywilizowanych. Skojarzenia te związane są z negatywnym odbiorem półnomadycznych wspólnot wołoskich, żyjących z pasterstwa, przez ludność wiodącą osiadły tryb życia. Ugruntował się on w dawniejszych czasach i stopniowo słabnie; H. Κωστόπουλος, *Η Εθνική συνείδηση των Βλάχων και ο ρόλος τους στη συγκρότηση του Νέου Ελληνισμού*, „Τρικαλνά” 1990, t. 10, s. 205.

³ Albańczycy nazywają Wołochów: *Arumun, Vlleh, Çoban, Leatzifatzi*.

związanych z organizacjami i instytucjami zajmującymi się ochroną praw mniejszości, w Albanii może mieszkać nawet ponad 200 tysięcy Wołochów, którzy stanowią od 1 do 2,5% ludności państwa⁴. Szacunki te nie są jednak oparte na rzetelnych obliczeniach. Prawdopodobnie wynikają one z przekonania niektórych badaczy, że za etnicznych Wołochów należy uznać np. większość wyznawców prawosławia, żyjących w Albanii. Z kolei wedle strony greckiej, mniejszość prawosławną w Albanii w całości tworzą wyłącznie Grecy. Ich liczbę oblicza się na blisko 400 tysięcy, niezależnie od tego, czy deklarują oni narodowość albańską, grecką, macedońską, czy pochodzenie wołoskie⁵.

W przeszłości południowa część obecnego terytorium Albanii stanowiła tradycyjną domenę aktywności ekonomicznej pasterskich społeczności wołoskich. Korzystały one przede wszystkim z obszarów górzystych. W warunkach politycznej i ekonomicznej izolacji socjalistycznej Albanii, Wołosi musieli porzucić półnomadyczny styl życia, co więcej władze prowadziły politykę relokacji tej ludności. Nieokreślona do tej pory ilość Wołochów i Greków została przesiedlona do północnych części państwa, a na ich miejsce sprowadzano muzułmańskich Albańczyków. Ciosem dla wołoskich społeczności było także wprowadzenie przepisów antyreligijnych. Zgodnie z konstytucją Republiki Ludowo-Socjalistycznej Albanii (1976) i kodeksem karnym (1977), zabronione było prowadzenie działalności religijnej w sferze publicznej oraz prywatnej. Dla Wołochów wschodniochrześcijańska religijność stanowiła sedno ich tożsamości etnokulturowej. Nie mogli oni nosić imion kojarzonych z religią, ponieważ były uznawane za obce narodowo. W 1975 roku władze podjęły akcję albanizacji imion i nazwisk, co wyeliminowało z użycia publicznego nazewnictwo, utożsamiane z mową wołoską. O ile Wołosi musieli się poddać tym restrykcjom i oficjalnie przyjmowali nazwy urzędowe, w domach często posługiwali się tradycyjnymi imionami. W sferze rodzinnej kultywowano zarówno tradycje, jak i mowę wołoską.

Polityka antyreligijna osłabła w Albanii po śmierci Envera Hodży w 1986 roku, ale dopiero cztery lata później władze ogłosiły obowiązywanie zasady wolności wy-

⁴ Por. T. Winnifrieth, *Shattered eagles, Balkan fragments*, London 1995, s. 68; A. Bërxfholi, *Atlasi gjeografik i popullsisë së Shqipërisë: atlasi i Shqipërisë (Demographic atlas of Albania : atlas of Albania)*, Tiranë 2003, s. 13.

⁵ Grecka argumentacja opiera się na danych z okresu międzywojennego, gdy w ramach Albańskiej Cerkwi Prawosławnej (powstałej w 1922 r., autokefalicznej od 1937 r.) było zarejestrowanych około 400 tysięcy wiernych. Językiem urzędowym cerkwi była greka. Większość miejscowych wyznawców prawosławia uczęszczała do szkół grekojęzycznych. Po II wojnie światowej ludność Albanii podzielono statystyczne według kryterium religijnego (muzułmanie: 70%, prawosławni: 20%, katolicy: 10%). Wedle podziału etnicznego ludność prawosławna była identyfikowana z Grekami, Macedończykami, Wołochami i Czarnogórcami (według oficjalnych statystyk w Albanii nie było i nie ma mniejszości serbskiej). Ponieważ w 1967 roku Albania została proklamowana jako państwo ateistyczne, nie sporządzano w tym okresie statystyk uwzględniających podział religijny społeczeństwa. W ostatnim spisie ludności z 2011 roku liczbę Arumunów ustalono na 8 266 osób (0,30%). Inne narodowości identyfikowane z prawosławiem to: Grecy (24 243; 0,87%), Macedończycy (5 512; 0,20%), Czarnogórcy (366; 0,01%). Język arumuński uznało za swój macierzysty 3 848 osób (0,137%). Jak wynika z opublikowanych danych, 390 938 respondentów nie określiło swojej przynależności etnicznej i kulturowej (13,96%); http://www.instat.gov.al/media/3058/main_results_population_and_housing_census_2011.pdf [dostęp: 05.02.2020].

znania. Wraz z demokratyzacją systemu politycznego, pojawiła się możliwość organizowania na nowo życia społeczności wołoskich. Pierwsze stowarzyszenie reprezentujące Wołochów zostało uznane przez władze w październiku 1991 roku pod nazwą *Towarzystwo Arumuńskich Albańczyków*. W 1992 roku otwarto, po raz pierwszy od 1936 roku, arumuńską cerkiew w Korczy, liturgię sprawuje się tam po albańsku, arumuńsku i rumuńsku⁶. Z myślą o aktywizacji Wołochów z ziem albańskich, mieszkających w kraju i poza jego granicami, w 1992 roku zwołano do Albanii kongres z udziałem gości z postjugosłowiańskiej Macedonii, Rumunii, Grecji, Niemiec, Francji i Stanów Zjednoczonych. Poszczególne środowiska funkcjonują jednak w rozbiciu. W szczególności dają o sobie znać podziały, które przekładają się na sentymenty progreckie bądź prorumuńskie, tradycyjnie funkcjonujące wśród miejscowych Wołochów. Zdaniem T. Kahla, w latach 90. XX wieku działacze sprzyjający Rumunii najczęściej deklarowali przywiązanie do albańskiej tożsamości narodowej i wspierali centroprawicową Partię Demokratyczną. To za jej rządów wołoskie społeczności otrzymały status mniejszości językowej⁷. Z kolei osoby sympatyzujące z Grecją angażowały się w działalność organizacji pozarządowych, nastawionych na ochronę praw człowieka. W szczególności podkreślali oni konieczność ochrony praw chrześcijan wobec liczebnej dominacji muzułmanów w Albanii⁸.

Na mocy obecnie obowiązującego prawa, Wołosi w Albanii są uznawani za mniejszość etnojęzykową⁹. Z drugiej strony ludność ta jest często traktowana przez administrację i rządzących jako część niealbańskojęzycznej mniejszości prawosławnej. Teoretycznie Wołosi mają prawo do nauki w języku wołoskim, ale jest to bardzo trudne do zrealizowania. Wprowadzenie w życie edukacji wołoskiej zostało wstrzymane w latach 1997–1998, gdy Albania znalazła się w głębokim kryzysie w następstwie krachu piramid finansowych i protestów społecznych. Następnie uwaga władz koncentrowała się na problemach migracyjnych, spowodowanych napływem Albańczyków z Kosowa (1998–1999). W kolejnych dekadach przedstawiciele środowisk wołoskich

⁶ Najszybciej zaktywizowali się Wołosi z Korczy i Selenicy, położonej w środkowej Albanii, nieopodal Vlory. Początkowo oba środowiska działały niezależnie, bazując na działalności kulturalnej (folklorystycznej). Zachęceni przez rumuńskich dyplomatów z Tirany, postanowili stworzyć jednolitą organizację; S. Schwandner-Sievers, *The Albanian Aromanians' awakening: identity politics and conflicts in post-communist Albania*, „ECMI working paper” 1999 (March 1999), nr 3, s. 7–8.

⁷ Gdy w 1997 roku konieczne było wkroczenie do Albanii ONZ-owskich oddziałów pokojowych, sprawa Wołochów została poruszona przez władze Rumunii. Zażądały one rozmieszczenia oddziałów rumuńskich, uczestniczących w operacji, w południowej części kraju, gdzie znajdują się enklawy ludności wołoskiej. Z kolei w 2010 roku ówczesny prezydent rumuński Traian Băsescu, przy okazji oficjalnej wizyty w Albanii, wezwał do nadania Wołochom statusu mniejszości narodowej, co zostało jednak zignorowane przez władze albańskie; *ibidem*, s. 9.

⁸ T. Kahl, *The ethnicity of Aromanians after 1990: the identity of a minority that behaves like a majority*, „Ethnologia balkanica” 2002, t. 6, s. 156; por. N. Kadritzke, *Ungleiche Nachbarn. Entwicklung und Perspektiven der griechisch-albanischen Beziehungen jenseits der „Nordepirus“ – Frage*, „Südosteuropa Mitteilungen” 1998, nr 3, s. 231–248.

⁹ *The Aromanians in Albania. Shadow report, standing for the 5th to 8th Periodic Reports of Albania, submitted under article 9 of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination Convention*, Tirana, July 2011, s. 5.

niejednokrotnie skarżyli się na nierównoprawne, ich zdaniem, traktowanie praw językowych mniejszości przez rządzących. Zwraca się uwagę na brak możliwości uczenia się języka wołoskiego w szkołach publicznych, choć jest tam prowadzona nauka języków nowogreckiego czy macedońskiego¹⁰.

WOŁOSI W BUŁGARII

Także w przypadku Bułgarii trudno o dokładną informację na temat liczby i sytuacji społeczno-politycznej Wołochów. Z punktu widzenia obecnie obowiązującego prawa bułgarskiego (od 1989 roku), wszystkie „neołacińskie” grupy językowe, zamieszkujące obszar państwa, zwykle są traktowane jako jedna wspólnota mniejszościowa. Z kolei jak wynika ze spisu ludności z 2011 roku, za Wołochów uznawały się 3 684 osoby, a za Rumunów zaledwie 891 osób. Jednocześnie dla 1 462 osób językiem macierzystym był wołoski a dla 1 964, rumuński¹¹. W bułgarskich oficjalnych publikacjach rządowych zazwyczaj brakuje rozróżnienia między Wołochami a ludnością rumuńskojęzyczną, która w większości zasiedla północną część kraju, tuż przy granicy rumuńskiej. Ludność wołoska, zwykle określana mianem arumuńskiej (*Arumunii*, *Armanii*; *Aromân*, *Român*), zamieszkuje południowe rubieże państwa, przylegające do granicy z Grecją. Wołosi (Arumuni) zamieszkują także tereny wzdłuż Dunaju: okręg widyński w północno-zachodniej części kraju i Dobrudżę południową, gdzie żyją przemieszani z Bułgarami oraz Rumunami. Mieszkańcy regionu widyńskiego najczęściej określają się jako *Vlasi* (słow. *власи/vlasi*, rum. *Rumâni*).

Wołosi żyjący obecnie w południowej Bułgarii są potomkami ludności, która na początku XIX wieku przybyła z ziem macedońskich, albańskich i epińskich. Dwie największe fale migracji przypadły na przełom XVIII i XIX wieku oraz połowę XIX stulecia, głównie z rejonów Moskopola, Kruszewa i Grammos. Przybysze osiedlali się także w miastach, takich jak Sofia, Samokov, Sliven, Razlog, Nevrokop, Stara Zagora, Pesztera czy Płowdiw¹². Byli to głównie kupcy i rzemieślnicy. Półnomadyczne wspólnoty pasterskie pojawiły się w Malaszewie, Belasicy, nad rzekami Struma, Mesta i w górach: Rodopach, Starej Planinie, w rejonie Riły, Pirinu czy masywu Sredna Gora¹³. Z kolei przodkowie ludności wołoskiej z terenów przygranicznych w Bułgarii północnej i wschodniej Serbii mieli tam się osiedlić w drugiej połowie XVIII wieku. Przybyli z Wołoszczyzny, w poszukiwaniu lepszych warunków do życia. Uciekali

¹⁰ W latach 1927–1935 do ludności wołoskiej była adresowana edukacja podstawowa w języku rumuńskim. Zorganizowano specjalne grupy szkolne, w tym jedną klasę licealną w Korczy (dla młodzieży wołoskiej z Korczy, Pljasë i Shipskë). Ponadto uruchomiono szkołę rzemiosła dla dziewcząt, a za pieniądze rumuńskiego Czerwonego Krzyża wybudowano dwa internaty na 50 osób; *The Aromanians in Albania*, s. 16.

¹¹ *Преброяване 2011 окончателни резултати. Население по етническа група и майчин език*; <https://censusresults.nsi.bg/Census/Reports/2/2/R9.aspx> [dostęp: 05.02.2020].

¹² Т. Кюркчиев, *История на Армъните (Цинцарите) в София*, София 2001, s. 23–26.

¹³ Рог. Т. Балкански, *Западнородопските власи*, Велико Търново 1996, s. 11.

przed zaostrzającym się po stronie habsburskiej feudalizmem i eksploatacją ekonomiczną. Część badaczy zwraca uwagę na występujące w tych rejonach zjawisko zbiegostwa ludności, wywołane przez przymusowy pobór do wojska, prowadzony na Wołoszczyźnie w latach trzydziestych XIX wieku. Władze osmańskie zachęcały tę ludność do osadnictwa tam, gdzie wskutek zniszczeń wojennych było dużo niezagospodarowanej ziemi lub brakowało siły roboczej¹⁴.

Liczba ludności wołoskiej w niezależnej Bułgarii, w XX wieku, wahała się pod wpływem między państwowych akcji przesiedleńczych, inspirowanych przez władze po II wojnie bałkańskiej (1913), I i II wojnie światowej (1919–1920, 1945–1946). W tych okresach przedstawiciele mniejszości „neołacińskiej” migrowali przeważnie do Dobrudży południowej, która zresztą kilkakrotnie zmieniała przynależność państwową. W 1913 roku znalazła się pod zwierzchnictwem Rumunii (1913–1916; 1919–1940). Podczas dwóch wojen światowych obszar ten przechodził pod władzę bułgarską (1916–1919, 1940–1945), co powodowało emigrację stamtąd wołoskich osadników do innych rejonów rumuńskich, głównie Dobrudży północnej oraz Banatu. Obecnie region ten znajduje się w Bułgarii i jest zdominowany liczebnie przez Bułgarów¹⁵. W okresie międzywojennym grekokończycy Wołosi z południowej Bułgarii i wybrzeża czarnomorskiego (okolice Warny i Burgas) przesiedlali się także do Grecji, zwykle do Tracji zachodniej. W przypadkach obu kierunków, rumuńskiego i greckiego, nie sposób ustalić liczbę wołoskich emigrantów, ponieważ w dokumentacji występowali oni jako Rumuni lub Grecy.

W okresie socjalistycznej Bułgarii Wołosi, tak jak przedstawiciele innych mniejszości etniczno-narodowych, nie dysponowali odrębnymi prawami i byli poddani polityce asymilacji, która osiągnęła kulminację w latach 1984–1989. Pod presją polityki bułgaryzacji doszło do niemal całkowitego wykorzenienia mowy wołoskiej. Dopiero na podstawie konstytucji bułgarskiej z 1991 roku (art. 36), państwo uznało prawa mniejszości etnicznych, religijnych i językowych, łącznie z prawem do ochrony tożsamości i kultury. Będąc od 2007 roku członkiem Unii Europejskiej, Bułgaria jest obligowana do ochrony i rozwijania praw mniejszości etnojęzycznych na podstawie umów wielostronnych takich jak, Europejska konwencja na rzecz ochrony praw człowieka i podstawowych wolności z 1950 roku (*European convention for the protection of human rights and fundamental freedoms*; 7.05.1992) czy Ramowa Konwencja na Rzecz Ochrony Mniejszości Narodowych z 1995 roku (*Framework convention for the*

¹⁴ Г. Барболов, *Историята на армъните и взаимоотношенията им с Българите*, София 2000, s. 89–91.

¹⁵ B. Njagulov, *The Vlachs in Bulgaria and and the Bulgarian-Romanian relations between the two world wars*, [w:] *Transborder identities: the Romanian-speaking population in Bulgaria*, red. S. Șerban, București 2007, s. 133–161. W następstwie układu z Craiovej (7.09.1940), po przejściu regionu pod administrację bułgarską, większość ludności rumuńskojęzycznej wyemigrowała do Rumunii. W ramach realizacji układu wyjechało stamtąd blisko 100 tysięcy Rumunów a sprowadzono około 61 tysięcy Bułgarów. Obecnie ludność wołoską z południowej Dobrudży szacuje się na kilkaset osób. Wołosi występują także na wybrzeżu czarnomorskim, na północ od Warny; por. C. Tudor, *Administrația românească în Cadrilater (1913–1940)*, Călărași 2005, s. 300–312.

protection of national minorities; 9.10.1997). Jednocześnie do tej pory władze bułgarskie nie ratyfikowały jednak Europejskiej Karty na Rzecz Języków Regionalnych lub Mniejszościowych z 1992 roku (*European Charter for regional or minority languages*; 9.11.2000)¹⁶.

Pierwsze stowarzyszenie kulturalne, reprezentujące ludność „neołacińską”, żyjącą w Bułgarii, stworzono w 1894 roku w Sofii (*Unirea*), w tym samym czasie otwarto szkołę z językiem rumuńskim. Członkowie towarzystwa zazwyczaj organizowali się według miejsc pochodzenia. Silne były środowiska z Kruszewa, Malovište czy Gopesza. W okresie międzywojennym funkcjonowały rumuńskojęzyczne gimnazjum w Gorna Dżumaja (od 1950 roku Blagojewgrad) i liceum w Sofii. W latach 30. XX wieku, w oparciu o ambasadę rumuńską, w stolicy działał także Instytut Rumuński, uchodzący za centralny ośrodek propagowania języka i kultury rumuńskiej na Bałkanach. Za jego pośrednictwem rozwijano propagandę jedności panrumuńskiej, obejmującej także społeczności wołoskie żyjące w całej Europie południowo-wschodniej. W mniejszym stopniu na ludność posługującą się językami neołacińskimi w Bułgarii wpływały stowarzyszenia akcentujące arumuńską odrębność etnojęzykową. I tak, od 1906 roku w miejscowości Gorna Dżumaja działał kościół arumuński a w 1923 roku powołano do życia arumuńskie stowarzyszenie młodzieży. Zostały one zamknięte w 1948 roku, gdy Arumunów uznano za etnicznych Bułgarów, posługujących się językiem neołacińskim¹⁷.

Bez wątpienia, po upadku systemu komunistycznego nastąpiła aktywizacja kulturalna poszczególnych środowisk wołoskich (arumuńskich). Jest ona wspierana przez władze rumuńskie i częściowo subsydiowana z funduszy europejskich. W 1992 roku proklamowano „odtworzenie” organizacji UNIREA (*Societatea Aromânilor „Unirea”*), która nawiązuje do tradycji towarzystwa arumuńskiego działającego do końca II wojny światowej. Jej celem jest spowolnienie asymilacji ludności wołoskiej poprzez promocję „wołoskich cech etnokulturowych”¹⁸. W tym kontekście, w latach 90. XX wieku stowarzyszenie domagało się otwarcia w Sofii czteroletniej szkoły z językiem wykładowym rumuńskim i możliwością fakultatywnej nauki języka arumuńskiego. Placówka ruszyła w 1999 roku, na podstawie umowy międzyrządowej, ale nie naucza arumuńskiego z powodu niedostatecznego zainteresowania ze strony uczniów. W 2017 roku kursy języka arumuńskiego, prowadzone przez lokalnych działaczy społecznych, odbywały się tylko w trzech bułgarskich miastach (Dupnica, Velingrad, Pesztera). Uczęszczalo na nie około 50 słuchaczy¹⁹.

¹⁶ Por. <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/> [dostęp 23.03.2020].

¹⁷ Г. Барболов, *Историята на армъните и*, s. 97.

¹⁸ Najważniejsze stowarzyszenia arumuńskie w Bułgarii, działające od lat 90. XX wieku: *Asociația Culturală a Vlahilor din Bulgaria (Widyn)*, *Asociația Vlahilor din Bulgaria (Widyn)*, *Suțata Aromânilor „Unirea” și Centrul de Limbă și Cultură Ar(om)ână* (Sofia); *Suțata Aromânilor din Dupnița* (Dupnica); *Suțata Aromânilor din Velingrad* (Velingrad); *Suțata Aromânilor din Peștera* (Pesztera); *Fundația „Walahorum” din Vidin* (Widyn).

¹⁹ *Aromanian in the Balkans*; https://www.mercator-research.eu/wiki/languages:aromanian_in_the_balkans [dostęp: 05.02. 2020].

Ze środowiskiem arumuńskim i rumuńskim w Bułgarii związane jest ukazujące się od 1993 roku dwujęzyczne czasopismo pt. „Timpul”, wydawane przez Towarzystwo Wołochów w Bułgarii z siedzibą w Widyniu (*Asociația Vlahilor din Bulgaria*)²⁰. W 1999 roku zawiązano także Centrum na rzecz języka i kultury arumuńskiej w Bułgarii (*Tsentru ti limba shi cultura armaneasca*), zrzeszającego wyłącznie ludność wołoską, z siedzibą w Sofii i pięcioma oddziałami w największych miastach (Pesztera, Dorkova, Velingrad, Rakitovo, Dupnica). Za główny cel uznano nawiązanie współpracy ze wszystkimi środowiskami arumuńskimi z Bałkanów. Pod auspicjami centrum organizowane są coroczne zjazdy Arumunów z Bułgarii, prowadzona jest działalność wydawnicza: przygotowano słownik i rozmówki arumuńsko-bułgarskie, wydawane są publikacje o charakterze popularyzatorskim, dotyczące historii Arumunów w Bułgarii²¹. Wrażliwym politycznie problemem są żądania zgłaszane incydentalnie przez niektórych działaczy społeczności arumuńskiej i rumuńskiej w Bułgarii, aby móc legalnie komunikować się w ich językach z przedstawicielami administracji lokalnej²².

WOŁOSI W CHORWACJI

Tradycje wołoskie stanowią integralną część spuścizny historycznej i kulturowej Republiki Chorwacji, ale współcześnie nie można ich odnieść do żadnej jasno sprecyzowanej wspólnoty etnicznej czy językowej. Według chorwackiego spisu ludności z 2011 roku wołoską przynależność etniczną zadeklarowało 29 obywateli państwa, a tylko 14 uznawało język wołoski za macierzysty²³. Za ludność o wołoskim pochodzeniu uznaje się przedstawicieli nielicznej już wspólnoty o charakterze regionalno-kulturowym, zamieszkującej północno-wschodnią część półwyspu Istria. Określa się ich jako: Ćići (od chorwackiej nazwy pasma Gór Dynarskich *Ćićarija*), Ćiribirci, Istrorumuni lub rzadziej Rumeri. Są to potomkowie wołoskich osadników-pasterzy, którzy w większości przybyli na półwysep wraz ze swoimi stadami owiec na przełomie XV i XVI wieku, najpewniej z północnej części Dalmacji (pierwsze informacje

²⁰ Inne periodyki dotyczące Arumunów z Bułgarii, to: biuletyn „Armānlu” (cztery strony po arumuńsku i bułgarsku, ukazuje się pięć do sześciu razy w roku); wielojęzyczny magazyn „Noi Armānĵli” (dwa do trzech razy w roku, z informacjami o spotkaniach Arumunów z całych Bałkanów). Materiały o sprawach arumuńskich publikowane są także po bułgarsku w kwartalniku „Etnodialog”, poświęconemu sprawom mniejszości etnicznych i narodowych w Bułgarii; Council of Europe, *Fourth Report submitted by Bulgaria pursuant to Article 25, paragraph 2 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities*, 2017, s. 31, 44; <https://rm.coe.int/fourth-report-submitted-by-bulgaria-pursuant-to-article-25-paragraph-2/168077d970> [dostęp: 05.02.2020].

²¹ Н. Кюркчиев, *Армънско-български речник (Dictsonar Arman-Bulgar)*, Sofia 1994; Анни Кирилова, Георги Николов, Жения Пимпирева, Йорданка Тянкова, Катя Атанасова, Пламен Митев, *Армъните в България. Историко-етнографско изследване*, София 1998.

²² Por. A. Krasteva, *Ethnicity, communities and identities in Bulgaria*, red. A. Krasteva, Ravenna 1998, s. 19.

²³ *Statistički ljetopis Republike Hrvatske 2018*, Zagreb 2018, s. 110–112.

źródłowe o ich obecności odnoszą się do końca XIV wieku). Na wybrzeżu dalmatyńskim byli określani za pomocą terminu Morlacy, który jednak abstrahował od konotacji etnicznych. Przybyłych pasterzy przeważnie identyfikowano z ludnością z wyspy Krk, na podstawie pewnych podobieństw językowych (*krčkorumunski*). Według historyków ich pojawienie się było związane z działaniami ówczesnych właścicieli tych ziem, rodu Frankopanów, którzy wspierali rozwój gospodarki pasterskiej na niezagospodarowanych terenach.

Osadnicy zajęli obszar w rejonie dzisiejszych osad Žejane, Šušnjevica, Nova Vas, Lanišće, Letaj, a także obszar o nazwie Čepićko polje. W XIX i XX wieku znaczna część tej ludności zasymilowała się z Chorwatami bądź rozproszyła, migrując do Puli, Rijeki oraz za granicę. Już wcześniej stopniowo porzucała ona pasterski tryb życia, przestawiając się na gospodarkę rolno-hodowlaną. Lokalnie wśród poszczególnych rodzin utrzymały się odrębne zwyczaje językowe, zwłaszcza w rejonie Čepićko polje. Część językoznawców i historyków rumuńskich odnajduje w tamtejszej mowie nawiązania do języka rumuńskiego, a także dialektów tradycyjnie używanych w Siedmiogrodzie²⁴. W tzw. Czerwonej Księdze, przygotowanej w pod egidą UNESCO, zawierającej spis języków zagrożonych, zaznaczono, że pod koniec XX wieku tzw. językiem istryjskim (ang. *istriot*, ros. *устропомански*) posługiwało się w różnym zakresie od 400 do 800 osób z Istrii oraz blisko 500 osób, żyjących poza tym półwyspem²⁵. Należy podkreślić, że określenie język istryjski jest nieprecyzyjne, ponieważ nie oddaje miejscowego zróżnicowania dialektalnego. Zależnie od miejsca i kontekstu kulturowego, w odniesieniu do mowy potomków wołoskich osadników z Istrii używa się różnych terminów: *žejanski* (związany z miejscowością Žejane), *ćiribirski* lub wołoski (*vlaški*). Poszczególne dialekty różnią się od siebie np. różnym wykorzystaniem słownictwa pochodzącego z języków chorwackiego, włoskiego czy niemieckiego²⁶. W 2007 roku władze Republiki Chorwacji umieściły tamtejsze tradycje językowe i kulturowe na państwowej liście chronionej spuścizny kulturowej (*Lista zaštićene nematerijalne kulturne baštine*), którą stworzyły w oparciu o Europejską Kartę Języków Regionalnych i Mniejszościowych (1992)²⁷.

Obecnie tradycje opisywanej ludności, odnoszące się do jej zwyczajów, gospodarki i kultury, starają się podtrzymywać lokalne stowarzyszenia. Z myślą o stworzeniu kompleksowej bazy informacyjnej na temat ginących dialektów i zanikających

²⁴ Por. M. Burlacu, *Istro-romanians: the legacy of a culture*, „Bulletin of the Transilvania University of Braşov” 2010, t. 3, nr 52 (ser VII), s. 16–17.

²⁵ UNESCO *atlas of the world's languages in danger*, <http://www.unesco.org/languages-atlas/index.php> [dostęp: 24.04.2021].

²⁶ Por. D. Katunar, *Istrorumunji – jezik i zajednica*, „Diskrepancija” 2008, t. 9, nr 13, s. 82–83; F. Škiljan, *Iz svakodnevnoga života sela Žejane u dvadesetom stoljeću*, „Histrina: godišnjak Istarskog povijesnog društva” 2014, t. 4, nr 4, s. 161.

²⁷ Por. Z. Vrzić, *Nation-state ideology and identity and language rights of linguistic minorities: prospects for the Vlashki/Zheyanski-speaking communities*, [w:] *The Romance-speaking Balkans. Language and the politics of identity*, red. A. Sorescu-Marinković, M. Dragnea, T. Kahl, B. Njagulov, D. Dyer, A. Costanzo, 2019, s. 186–206.

obyczajów, w 2011 roku uruchomiono wielopoziomowy projekt naukowy i społeczno-kulturalny pt. *Očuvanje vlaškog i žejanskog jezika (Očuvej vlaška ši žejanska limba)*. Jego stronami są Etnograficzne Muzeum Istrii z siedzibą w Pazinie oraz lokalni animatorzy. Przygotowują oni materiały edukacyjne o charakterze językowym (*Limba de saka zi*), opracowania naukowe i popularyzatorskie na temat historii lokalnej oraz propagują tradycje związane z poszczególnymi społecznościami (np. *Dani vlaškog i žejanskog jezika, godišnji kulturni skup u Šušnjevići i Žejanama*; 2009–2013). W powiązaniu z projektem działają stowarzyszenia *Spod Učke* (Nova Vas), *Tragovi, Žejane*, uruchomiony został edukacyjny program językowy dla dzieci i młodzieży w Žejane (*Dječja jezična igraonica „Žejančiči”*), a na stronie internetowej www.vlaski-zejanski.com opublikowano słownik z podstawowymi wyrażeniami (*Vlaško/Žejansko/Istrorumunjsko – hrvatski rječnik*)²⁸. Dalekosiężnym celem projektu jest stworzenie zdigitalizowanej bazy z informacjami o wszystkich dziedzinach życia wołoskich społeczności z Istrii. W 2019 roku, z myślą o edukacji historycznej i kulturoznawczej, w Šušnjevići zostały także uruchomiony ośrodek edukacyjny wraz z muzeum tematycznym o nazwie Wołoskie szlaki (*Vlaški puti*), z prezentacją lokalnego dziedzictwa historycznego i kulturowego²⁹.

WOŁOSI W GRECJI

Największa koncentracja ludności wołoskiej znajduje się obecnie na terytorium Grecji. Zgodnie ze spisem ludności z 1951 roku, ostatnim, w którym uwzględniono mniejszości etniczno-językowe, państwo greckie zamieszkiwało 39 855 Wołochów. Według nieoficjalnych szacunków społeczność ta może liczyć nawet około 200 tysięcy³⁰. Wołosi w Grecji nie są traktowani jako mniejszość etniczna, kulturowa czy językowa. Władze nie uznają istnienia na greckim terytorium żadnych mniejszości etniczno-narodowych (prawnie uznane są tylko dwie mniejszości religijne: muzułmańska i żydowska). W praktyce, od czasu ugruntowania władzy greckiej nad obszarami tradycyjnie zamieszkanymi przez Wołochów, prowadzone były działania administracyjne i edukacyjne, nakierowane na homogenizację ludności pod względem narodowym. Proces hellenizacji grup mniejszościowych przejawiał się chociażby poprzez obo-

²⁸ <https://www.vlaski-zejanski.com/hr/o-nama> [dostęp: 24.04.2021].

²⁹ *Ekomuzej Vlaški puti, vlaskiputi.com/hr/o-nama/ekomuzej* [dostęp: 24.04.2021].

³⁰ Ludność wołoska w Grecji zamieszkuje w stosunkowo wartych grupach masyw Pindosu wraz z przylegającymi doń obszarami w Epirze oraz Tesalii, a także rejon Olimpu i Vermio w Macedonii środkowej. Na około 4 tysiące szacuje się liczbę Meglenitów (Meglenorumunów), zamieszkujących terytory przygraniczne z Macedonią Północną. Meglenitów utożsamia się z Wołochami, zastrzegając, że ich mowa jest bliska współczesnemu językowi rumuńskiemu. W charakterystyce tej społeczności zwraca się uwagę na jej podwójną tożsamość narodową. O ile Melgenicy żyjący w Grecji uważają się za Greków, tak ci z Macedonii Północnej określają się mianem Macedończyków. Na poziomie lokalnym utrzymują swoje tradycje, stosując specyficzne, odrębne nazewnictwo; A. I. Κουκούδης, *Οι Ολύμπιοι Βλάχοι και τα Βλαχομουσικά*, Θεσσαλονίκη 2001, s. 211n.

wiązkową edukację w języku greckim i zmiany w nazewnictwie, które prowadzono od lat dwudziestych XX wieku. Wołochów uznano za wołoskich lub łacińskojęzycznych Greków, tak jak słowiańskojęzyczną część ludność greckiej Macedonii określa się mianem sławofońskich Greków. W greckim dyskursie publicznym abstrahuje się od rozważań o odrębnej etnicznej charakterystyce Wołochów i polemizuje z twierdzeniami o specyficznej naturze języka wołoskiego.

Na przełomie XIX i XX wieku, na obszarach zasiedlonych przez Wołochów, administrowanych przez Turcję osmańską a następnie przez Grecję, działały szkoły subsydiowane przez władze Rumunii, gdzie nauczano języka rumuńskiego. Część tamtejszej ludności, pozostającej pod wpływem rumuńskiej propagandy narodowej, oczekiwała, że władze będą także tolerować obecność rumuńskojęzycznej liturgii w cerkwiach. Władze greckie akceptowały szkoły rumuńskie podstawowego i średniego stopnia także po I wojnie światowej. Placówki takie działały w Salonikach, Werii, Edessie, Grewenie, a także w poszczególnych wioskach wołoskich w górach Pindos i Grammos. Po II wojnie światowej zaprowadzono jednak jednolity system edukacji szkolnej, oparty na obowiązkowej i wyłącznej nauce języka greckiego. Niepowodzeniem zakończyły się pomysły stworzenia arumuńskiej cerkwi prawosławnej. Idea ta została odrzucona przez władze i Grecką Cerkiew Autokefaliczną. Fiasko poniosły także próby finansowania przez komunistyczne władze rumuńskie nauki rumuńskiego w greckich szkołach czy wspierania poszczególnych wspólnot wołoskich w Grecji³¹.

W trakcie dwóch wojen światowych (1917, 1941–1943), w stosunku do ludności wołoskiej zamieszkującej grecką część Epiru, Macedonii i Tesalię, były formułowane projekty zorganizowania autonomicznych struktur politycznych lub polityczno-militarnych, powiązanych z włoskimi interesami imperialnymi oraz rumuńskimi wpływami narodowymi. Koncepcje te najczęściej są określane w historiografii *ex post* jako próby tworzenia Księstwa Pindosu (arum. *Printsipat di la Pind*; gr. *Πριγκιπάτο της Πίνδου*; wł. *Principato del Pindo*), mającego zapewnić ludności wołoskiej status autonomiczny³². Pierwsze plany powołania odrębnej „prowincji wołoskiej” usiłowano realizować w krótkim okresie od lipca do sierpnia 1917 r., gdy oddziały włoskie na kilka tygodni przejęły kontrolę nad osadami położonymi na południe od rejonu Gjirokastry. Projekt stworzenia autonomicznego tworu, mającego chronić ludność wołoską przed powrotem wojsk greckich, został sformułowany przez przedstawicieli prorumuńsko nastawionych grup, pochodzących z kilkunastu miejscowych wsi (Samarina, Avdella, Perivoli, Vovousa, Metsovo, Palaioselli, Pades, Kranea, Distrato,

³¹ Po I wojnie światowej roku rządy grecki i rumuński przyjęły umowę dwustronną, obowiązującą do 1941 roku, która dawała możliwość działania szkołom z językiem rumuńskim tam, gdzie mieszkały skupiska ludności wołoskiej. Pojedyncze placówki działały do czasów wojny domowej w Grecji (1945–1948); por. A. Berciu-Drăghilescu, M. Petre, *Școli și biserici românești din Peninsula Balcanică. Documente (1918–1953)*, t. 2, București 2006, s. 363–365.

³² Por. Α. Διβάνη, *Το θνησιγενές πριγκιπάτο της Πίνδου. Γιατί δεν ανταποκρίθηκαν οι Κουτσόβλαχοι της Ελλάδος στην ιταλό-ρουμανική προπαγάνδα*, [w:] *Μακεδονία και Θράκη 1941–1944. Κατοχή-αντίσταση-απελευθέρωση, Διεθνές Συνέδριο ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1998*, s. 189–210.

Laista, Iliochori, Armata, Smixi). Dnia 29 sierpnia 1917 roku w Samarinie powołano nawet siedmioosobowy komitet, który zadeklarował współpracę z siłami włoskimi i jednocześnie zwrócił się do Rumunii o wsparcie dla planu politycznego uniezależnienia się miejscowych Arumunów. Jeden z członków komitetu, prawnik pochodzący z Samariny Arcibiades Diamantis (1893–1948), udał się z odezwą wspomnianego komitetu do Janiny, gdzie otrzymał jednak negatywną odpowiedź zarówno od konsultatu rumuńskiego, jak i włoskiego³³. Gdy na początku września 1917 roku do Pindosu wkroczyły siły greckie a włoskie oddziały wycofały się do Gjirokastry, członków samozwańczego komitetu aresztowano, kładąc kres dążeniom autonomistycznym³⁴.

Kolejny raz do koncepcji powołania struktury autonomicznej podporządkowanej Włochom, która miała objąć Epir, Tesalię i zachodnią część Macedonii, powrócono na początku 1942 roku. A. Diamantis powołał wówczas, we współpracy z oddziałami 11. Armii włoskiej, kolaboracyjną organizację wojskową o nazwie Legion Rzymski, liczącą około 2 tysięcy żołnierzy. Lansował koncepcję stworzenia czegoś w rodzaju kantonu lub państewka (księstwa) włoskiego, znajdującego się pod jego osobistą władzą. Twór ten miał w przybliżeniu obejmować północno-zachodnią część podbi-

³³ A. Χρυσοχόου, *Η κατοχή εν Μακεδονία, βιβλίον τρίτον, Η δράσις της ιταλορουμανικής προπαγάνδας*, Θεσσαλονίκη 1951, s. 18–19; E. Αβέρωφ, *Η πολιτική πλευρά του Κουτσοβλαχικού ζητήματος*, Τρίκαλα 1987, s. 96–7. A. Diamantis (1893–1948) urodził się w Samarinie, gdzie uczył się w szkole rumuńskojęzycznej. W latach 1913–1916 studiował w bukareszteńskiej Akademii Handlowej i służył w wojsku rumuńskim. W 1917 roku udał się na pogranicze albańsko-greckie, które znajdowało się kolejno pod kontrolą progreckiej Autonomicznej Republiki Epiru Północnego (1914), wojsk greckich, włoskich (rejon Gjirokastry, 1916–1918) i francuskich (Korcza, 1916–1920). W 1917 roku uczestniczył on w wydarzeniach inspirowanych przez miejscowe społeczności włoskie, wspierane przez władze rumuńskie, będąc jednym ze współzałożycieli jednodniowej Republiki Pindosu (Republika Korczy). Po jej upadku osiedlił się w Albanii, gdzie kontaktował się m.in. z prezydentem kraju Fan Nolim (1882–1965). W tym samym okresie miał być konsulem rumuńskim w Valonie. Za pośrednictwem rumuńskich dyplomatów udał się do Włoch, gdzie nawiązał kontakty z faszystami włoskimi i zapoznał się z ich koncepcją stworzenia imperium łacińskojęzycznych ludów śródziemnomorskich. Korzystając z paszportu rumuńskiego, w latach 30. XX w. podróżował po włoskich wioskach północnej Grecji i rozwijał kontakty ze środowiskami niechętnymi miejscowym władzom. Za jego pośrednictwem rodziny, które wysyłały dzieci do szkół rumuńskich i kultywowały włoską odrębność etniczną, miały otrzymywać pieniądze i inne „prezenty” od władz rumuńskich. Zdaniem greckiego kontrwywiadu A. Diamantis był agentem rumuńskim, który agitował wśród Wołochów przeciwko Grecji. Wraz z rozpoczęciem włoskiej inwazji na Grecję, w październiku 1940 r., A. Diamantis udał się z Włoch do przygranicznej Konitsy, gdzie służył jako tłumacz w sztabie generała Alfredo Guzzoniego. W okresie kilkumiesięcznego odwrotu armii włoskiej (grudzień 1940 – marzec 1941), przebywał w Tiranie, a do Pindosu przybył po zwycięstwie wojsk Osi nad Grecją; Σ. Παπαγιάννης, *Βλάχοι και Βλαχόφρονι Έλληνες. Δοο ξεχωριστές και εχθρικές, μεταξύ τους, εθνοτικές ομάδες*, Αθήνα 2003, s. 73–74.

³⁴ W obliczu przejmowania przez Grecję z rąk włoskich, pod koniec 1917 roku, kontroli nad kolejnymi miejscowościami w Pindosie, wołoscy mieszkańcy i uciekinierzy proklamowali w Korczy jednodniową Republikę Epiru (zwaną także Republiką Korczy). W 1919 roku, w trakcie konferencji pokojowej, środowiska włoskie słały do Paryża pisma w których domagały się powołania odrębnego kantonu włoskiego. Z kolei progrecko nastawione grupy Wołochów, inspirowane przez Grecję, wysyłały listy w których sprzeciwiały się temu rozwiązaniu; Λ. Διβάνη, *Το θνησιγενές πριγκιπάτο της Πίνδου*, s. 193.

tej Grecji, znajdującą się pod włoską okupacją³⁵. Współdziałając z częścią środowisk arumuńskich, A. Diamantis starał się stworzyć odrębną, podporządkowaną sobie administrację. Za siedzibę obrał Metsowo, które przemianował na Aminciu. Pod jego kuratelą powołano także partię o nazwie Związek Wspólnoty Kucowołoskiej, której celem było zjednoczenie ludności arumuńskiej wokół współpracy z łańskojęzycznymi państwami Osi: Włochami i Rumunią (partia weszła w skład Związku Wspólnot Rumuńskich, działającego pod egidą władz rumuńskich).

Wbrew woli A. Diamantisa nie doszło jednak do oficjalnego proklamowania autonomicznego księstwa, ponieważ sprzeciwiły się temu Włochy. Włoska administracja okupacyjna była zainteresowana udziałem ludności arumuńskiej w działaniach zbrojnych przeciwko partyzantom, ale nie akceptowała aspiracji politycznych, wyrażanych przez jej samozwańczych liderów³⁶. Jak wyjaśniano w korespondencji kierowanej do premiera marionetkowego rządu greckiego Giorgiosa Tsolakoglou, A. Diamantis aspirował do władzy, mieniąc się przedstawicielem ludności rumuńskiej, a nie arumuńskiej mniejszości etnicznej. Po stronie włoskiej podkreślano, że dał się on poznać jako sprawdzony stronnik jej interesów, ale i zauważano, że omawiany „projekt państwowy” był zbyt silnie powiązany z rumuńskim reżimem Iona Antonescu. Według opinii przedstawicieli Włoch, A. Diamantisowi zależało na stworzeniu równowagi sił pomiędzy wpływami sojuszników, która mogłaby stabilizować jego niepewną pozycję polityczną³⁷.

Sam A. Diamantis nie był w stanie skutecznie zarządzać sprawami ludności arumuńskiej. Powołany przez niego w 1941 roku w Trikali parlament uchwalił ustawy o wprowadzeniu języka wołoskiego jako urzędowego i zmianie nazewnictwa miejscowości z greckiego na arumuńskie oraz włoskie. Zaostrzyło to i tak napięte stosunki z grekofonami, ustawicznie nękanymi przez oddziały legionistów. Zdaniem Ewangelosa Awerofa-Tositsy (1910–1990), greckiego polityka pochodzenia wołoskiego, działalność oddziałów legionowych, które grabiły ludność cywilną i wymuszały na niej uległość wobec kolaborującej administracji sprawiała, że większość miejscowych Wołochów dystansowała się od współpracy z Włochami i wspierała idee greckiego wyzwolenia. Sam E. Awerof, związany z prominentną rodziną z Metsowa, starał się przekonać działaczy arumuńskich do zaangażowania się w opór przeciwko legionistom, aranżując podziemną organizację o nazwie *Filiki Etaireia*. W 1942 roku został aresztowany i wywieziony do Włoch³⁸. Z kolei A. Diamantis zniknął ze sceny politycznej w drugiej połowie 1942 roku, gdy został zatrzymany przy okazji jed-

³⁵ I. Κολιόπουλος, *Ληλασία φρονημάτων, το μακεδονικό ζήτημα στην κατεχόμενη Δυτική Μακεδονία, 1941–1944*, Θεσσαλονίκη, 1994, s. 70–72.

³⁶ Por. Γ. Μαργαρίτη, *Από την ήττα στην εξέγερση, Ελλάδα: Ανοιξη 1941 Φθινόπωρο 1942*, Αθήνα 1993, s. 188–9.

³⁷ A. Χρυσόχοου, *Η κατοχή εν Μακεδονία*, s. 22. Włochy nie uznawały także tytułatury, którą posługiwał się A. Diamantis, nazywając siebie, np. w korespondencji adresowanej do G. Tsolakoglou, przywódcą wołoskich społeczności Pindosu i ludu wołoskiego w Bałkanach południowych; A. Ανθεμίδης, *Οι Βλάχοι της Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη 2002, s. 185–186.

³⁸ E. Αβέρωφ, *Η πολιτική πλευρά του Κουτσοβλαχικού ζητήματος*, s. 80.

nej z wizyt w Rumunii. Tamtejsze władze uznały, że za bardzo podporządkował się on wpływowi włoskiemu i postanowiły odizolować go od bieżących wydarzeń. Jego następcą został wcześniejszy dowódca legionów Nikolai Matoussis (1899–1991), a na czele wojska stanął Vassilis Rapotikas (1888–1943). Następnie propozycję objęcia „tronu arumuńskiego” skierowano do węgierskiego arystokraty i adiutanta króla chorwackiego Tomislava II, Gyuli Milvanyi-Csesznegi’ego (1914–1970). Uważał się on za potomka średniowiecznych półkoczowniczych Pieczyngów. W jego przekonaniu ludność włoska z Pindosu wywodziła się z tego samego pnia genealogicznego, co jego rodzina. W krótkim okresie od sierpnia do września 1943 roku, jako samowładczy książę Julius I, starał się on zarządzać sprawami tzw. Księstwa Pindosu w oparciu o współpracowników pochodzenia arumuńskiego i słowiańskiego. Został aresztowany przez Niemców, którzy po kapitulacji Włoch mianowali niejakiego M. Hatziego wojskowym gubernatorem w Pindosie i ostatecznie zamknęli epizod tzw. Księstwa Pindosu. Oddziały niemieckie nie współpracowały z legionistami. Oddziały legionowe uległy rozproszeniu, ich członkowie udali się do Rumunii³⁹.

Obecnie środowiska włoskie w Grecji nie zgłaszają żadnych partykularnych żądań o charakterze etnicznym czy politycznym⁴⁰. Są to potomkowie ludności, która w okresie rywalizacji narodowej z przełomu XIX i XX wieku wsparła interesy greckie, stając po stronie patriarchatu konstantynopolitańskiego i greckiej propagandy narodowej. Wołosi zamieszkujący ziemie macedońskie na przełomie XIX i XX wieku byli w zasadzie bezbronni wobec ówczesnej rywalizacji pomiędzy oddziałami paramilitarnymi, wspierającymi interesy Grecji, Serbii bądź Bułgarii. Cywilna ludność włoska była nękana przez wszystkie uzbrojone grupy. Z drugiej strony, zależnie od zapatrywań politycznych Wołosi zasilali zarówno oddziały greckich andartów, jak i probułgarsko zorientowane czety. Co więcej, w greckiej tradycji narodowo-wyzwoleńczej można znaleźć wiele osób włoskiego pochodzenia, traktowanych jako zasłużeni bojownicy o niepodległość Greków, wybitne postaci współczesnej kultury, polityki czy duchowości greckiej⁴¹. Jednocześnie z greckiego dyskursu publicznego, a po części naukowego, eliminowane są te osoby włoskiego pochodzenia, których

³⁹ Σ. Παπαγιάννης, *Βλάχοι και Βλαχόφωνοι Έλληνες*, s. 103–105; Α. Διβάνη, *Το θνησιγενές πριγκιπάτο της Πίνδου*, s. 204.

⁴⁰ L. Divani, *The Vlachs of Greece and the Italo-Rumanian propaganda*, „Thetis. Mannheimer Beiträge zur Klassischen Archäologie und Geschichte Griechenlands” 1996, t. 3, s. 198.

⁴¹ Wśród licznych Wołochów, zaangażowanych w greckie powstanie niepodległościowe (1821–1832) wymienia się dowódców wojskowych Giorgakisa Olympiosa (1772–1821), Giannisa Pharmakisa (1772–1821), Nikolaosa Kasomoulisa (1795–1872), Christodoulosa Hatzipetrosa (1799–1869), Theodorosa Grivasa (1797–1862). Są także pisarz i działacz polityczny Rigas Feraios (Velestinis; 1757–1798), polityk Ioannis Kolettis (1773–1847), poeta i dziennikarz Panagiotis Soutsos (1806–1868) oraz przedsiębiorca, filantrop, jeden z organizatorów pierwszej nowożytnej olimpiady w Atenach, Evangelos Zappas (1800–1865). Wśród rodzin o włoskich korzeniach, ważnych dla greckiego życia społeczno-politycznego w XIX i XX wieku wymienia się następujące rody: Zinas, Zappas, Pangas, Averov, Tositsa, Stournaras. Z włoskim pochodzeniem identyfikuje się także mnicha i uczonego Nektariosa Terposa z Moskopola (XVII/XVIII w.) czy trzech męczenników, kanonizowanych przez Grecką Cerkiew Autokefaliczną: Mikołaja z Metsova (;–1617), Nikodemosa z Elbasan (;–1722), Dimitra z Samariny (;–1808).

działalność była zwrócona przeciwko interesom narodowym i państwowym Grecji. Sytuacja ta dotyczy chociażby środowisk, które wspierały politykę faszystowskich Włoch podczas II wojny światowej.

W powojennej Grecji centrum wołoskiego życia społeczno-kulturalnego znajduje się w Metsowie (Aminciu). W tym rejonie Pindosu część ludności wołoskiej nadal utrzymuje się z pasterstwa, ale w większości greccy Wołosi zamieszkują jednak miasta i duży ich odsetek pracuje w usługach czy rzemiośle. Mowa wołoska została wyeliminowana ze sfery publicznej w Grecji, podobnie jak języki innych mniejszości. Władze negatywnie odnoszą się do używania dialektów wołoskich w sferze edukacyjnej czy wydawniczej, uważając to za potencjalne zagrożenie dla jedności narodowej państwa. Kolejną przeszkodą, utrudniającą rozwijanie tradycji językowych, jest brak standaryzacji mowy wołoskiej w Grecji. Jest ona traktowana na zasadzie mowy lokalnej, bez skodyfikowanych podstaw gramatycznych i literatury. W okresie po II wojnie światowej środowiska, w których utrzymywała się tradycja używania mowy wołoskiej, były traktowane przez większość greckojęzyczną jako podatne na wpływy polityczne z zewnątrz, a także archaiczne i mniej cywilizowane, bo dystansujące się wobec współczesności. Polityka asymilacyjna, prowadzona przez władze greckie względem ludności wołoskiej, była przedmiotem skarg kierowanych przez pojedyncze osoby i środowiska do organizacji pozarządowej o nazwie Europejskie Biuro do Spraw Języków Rzadziej Używanych (*European Bureau for Lesser-Used Languages*; EBLUL), współdziałającej z instytucjami Unii Europejskiej (UE). Szczególnie aktywne na tym polu były wołoskie środowiska emigracyjne współpracujące z Rumunią, aktywne we Francji, Niemczech i Stanach Zjednoczonych. W szczególności skarżono się na niemożność swobodnego używania mowy wołoskiej, wbrew zobowiązaniom, które ciążyą na Grecji jako państwu członkowskiemu UE⁴². Z drugiej strony, oficjalni przedstawiciele społeczności wołoskiej w Grecji konsekwentnie wspierają politykę władz greckich, krytykując chociażby dążenia do standaryzacji mowy wołoskiej w oparciu o alfabet łaciński. Strona grecka forsuje koncepcję przyjęcia alfabetu greckiego w zapisie tego języka⁴³. I tak, w latach 1997–1998 przedstawiciele największych organizacji wołoskich działających w Grecji protestowali przeciwko dyskusji prowadzonej na forum jednej z komisji Rady Europy, która dotyczyła uznania mowy wołoskiej za język mniejszości etnicznej. W tym samym czasie kilkudziesięciu samorządowców wołoskiego pochodzenia skierowało protest przeciwko raportowi amerykańskiego Departamentu Stanu o sytuacji praw człowieka w Grecji, w którym zasugerowano, że wołoscy Grecy byli mniejszością etniczną i językową. Autorzy posłania

⁴² Grecja nie podpisała Europejskiej Karty na Rzecz Języków Regionalnych lub Mniejszościowych (*European Charter for Regional or Minority Languages*; 1992). Język wołoski nie może być wykorzystywany w edukacji szkolnej, ale nie jest zabroniona jego nauka w charakterze przedmiotu nieobowiązkowego.

⁴³ Π. Σαββίδης, *Πανελλήνια Ομοσπονδία Βλάχων: Όχι «παιχνίδια» με τη βλάχικη διάλεκτο*, „Πρώτο Θέμα”, 04.11.2019; <https://www.protothema.gr/greece/article/942254/panellinia-omospondia-vlahon-ohi-paihnia-me-ti-vlahiki-dialekto/> [dostęp: 23.03.2020].

podkreślali, że wołoscy Grecy nigdy nie domagali się uznania ich za mniejszość, jako że historycznie i kulturowo stanowią integralną część greckiego etnosu⁴⁴.

Od lat 80. XX wieku władze tolerują i jednocześnie starają się kontrolować zorganizowaną działalność środowisk wołoskich, która rozwija się przede wszystkim na polu kulturalnym. Spoiwem dla tej aktywności jest Panhelleńska Unia Wołoskich Stowarzyszeń Kulturalnych (*Πανελλήνια Ομοσπονδία Πολιτιστικών Συλλόγων Βλάχων*), powołana w 1985 roku. Obecnie zrzesza ona blisko 130 organizacji (w 2020 r.), działających w różnych dziedzinach kultury (zespoły folklorystyczne, muzea, stowarzyszenia społeczne, organizacje młodzieżowe), ale dystansujących się wobec delikatnej politycznie kwestii językowej bądź etnicznej. Pod jej patronatem organizowane są festiwale, koncerty, odczyty naukowe, a także zjazdy greckich Wołochów z całego świata (*Παγκόσμια Βλάχικη Αμφικτιονία – World Vlach Amphictyony*)⁴⁵. Przy okazji rozmaitych wydarzeń o charakterze folklorystycznym, którym patronują te stowarzyszenia, w przestrzeni publicznej można usłyszeć mowę wołoską. Od 1994 roku nieregularnie wydawany jest greckojęzyczny magazyn, dotyczący kultury greckich Wołochów. Niezależnie od tych działań, w poszczególnych miejscowościach prowadzone są kursy językowe, przeważnie pod auspicjami stowarzyszeń lokalnych, działających na rzecz zachowania poszczególnych dialektów mowy wołoskiej (w Atenach, Werii, Metsowie, Aetomilitsie, Velestion, Distrato, Trikali). Próbę stworzenia jednolitego systemu nauczania języka wołoskiego, przy uwzględnieniu jego różnorodności dialektalnej, podjęło natomiast Stowarzyszenie Arumunów w Atenach (*Sutsatã a Armînilor di Athina*), zarejestrowane w 2017 roku. Członkowie tej organizacji akcentują potrzebę ustalenia jednolitej pisowni i organizują konferencje naukowe o tożsamości, języku oraz kulturze Wołochów⁴⁶. Przedsięwzięciem wydawniczym, które ma się przyczynić do spopularyzowania wiedzy o mowie wołoskiej w Grecji i pomóc w prowadzeniu kursów językowych jest opracowanie o charakterze podręcznika pt. *Μαθαίνουμε τη Βλάχικη γλώσσα*, przygotowane przez filologa oraz nauczyciela Thomasa Tahisa. Jego autor, pochodzący z Aetomilitsy, przywołał łacińską pisownię wyrazów i jednocześnie umieścił greckie tłumaczenie poszczególnych słów oraz zdań. Za podstawę wszystkich materiałów dydaktycznych uczynił dialekt wołoski wywodzący się z Grammos⁴⁷.

⁴⁴ Ψήφισμα διαμαρτυρίας 31 βλαχόφωνων δημάρχων και κοινοτάρχων για του έκθεση του Στέιτ Ντιπάρτμεντ, Θεσσαλονίκη, 28.02.2001; <http://users.sch.gr/spmentis/articles/psifisma> [dostęp: 05.02.2020].

⁴⁵ Lokalne stowarzyszenia prowadzą m.in. dwa muzea folkloru wołoskiego, w Naousie i Serres; por. <http://www.vlahoiserron.gr>; <https://www.naoussa.gr/visit/museums/vlach-museum.htm> [dostęp: 05.02.2020].

⁴⁶ Por. E. Ntasiou, *Aromanian language and differentiated geographic varieties. A teaching approach problems and propositions*, [w:] *FEL XXI Communities in control: Learning tools and strategies for multilingual endangered language communities. Proceedings of the 21st FEL Conference 19–21 October 2017*, red. N. Ostler, V. Ferreira, Ch. Moseley, Hungerford 2017, s. 70–77.

⁴⁷ <https://www.vlahika.gr/> [dostęp: 23.03.2020].

WOŁOSI W MACEDONII PÓŁNOCNEJ

Obecnie Wołosi to piąta co do liczebności mniejszość etniczno-narodowa, stanowiąca 0,38% wszystkich mieszkańców Macedonii Północnej. W powojennych dziejach republiki (Socjalistyczna Republika Macedonii w ramach federacji jugosłowiańskiej) największą liczbę Wołochów, 9 511 osób (0,8%), wykazał spis ludności z 1948 roku. W kolejnych statystykach (1953, 1961, 1971) nie byli oni uwzględnieni⁴⁸. Zgodnie ze spisem ludności z 1981 roku, społeczność wołoska liczyła 6 384 osób (0,3% całej ludności republiki) a w 1991 roku, po proklamowaniu niepodległego państwa, ich liczbę ustalono na 7 764. Z kolei według cenzusu z 2002 roku liczba ludności wołoskiej wynosiła 9 695. Najwięcej mieszkało w Skopju (2 557), Sztipie (2 074), Bitoli (1 270) i Kruszewie (1 020). Po kilkaset osób odnotowano w Strudze (656), Veles (343), Ohrydzie (323) i Gevgeliji (214)⁴⁹. Wspólnoty wołoskie o tradycjach pasterskich, wywodzące się z gór Grammos, zamieszkują także równinę o nazwie Owcze Pole, w środkowo-wschodniej Macedonii, stanowiąc niespełna 2% całej tamtejszej ludności. Z kolei na południowo-wschodniej rubieży państwa, na granicy z Grecją, znajdują się nieliczne osady Meglenów.

Poważnym problemem dla ludności pasterskiej, żyjącej w socjalistycznej Jugosławii, był zakaz prywatnego posiadania dużych stad owiec lub koni, narzucony przez władze w 1948 roku. W rezultacie, większość wołoskich pasterzy definitywnie porzuciła w okresie powojennym półnomadyczny tryb życia. Obecnie, zgodnie z postanowieniami konstytucji Republiki Macedonii z 17 listopada 1991 roku, Wołosi są oficjalnie uznaną mniejszością etniczno-językową (konstytucja macedońska jest jedyną ustawą zasadniczą wśród państw bałkańskich, w której wymieniono Wołochów wśród mniejszości etnicznych)⁵⁰. Z prawnego punktu widzenia istnieje więc możliwość rozwijania edukacji w języku wołoskim (głównie w większych ośrodkach: Skopju, Bitoli, Kruszewie i Sztipie) oraz tworzenia społeczno-politycznej reprezentacji mniejszości wołoskiej. Za najważniejsze organizacje społeczne uchodzą: Liga Wołochów z Macedonii (*Лига на Власите од Македонија*), stworzona w 1996 roku i Unia Kulturalna Wołochów w Macedonii (*Унија за културата на Власите во Македонија*). W powiązaniu z tymi strukturami, na forum lokalnym działa także kilkanaście stowarzyszeń kulturalnych⁵¹. Ponadto zarejestrowano dwie niewielkie partie

⁴⁸ V. Andreev, *The Republic of Macedonia*, Skopje 1995, s. 2–3.

⁴⁹ Republic of North Macedonia, State Statistical Office, *Census of population, households and dwellings 2002*, t. 13; <http://www.stat.gov.mk/Publikacii/knigaXIII.pdf> [dostęp: 05.02.2020]. W okresie międzywojennym liczbę Wołochów żyjących w rejonie Bitoli szacowano na około 4 tysięcy, w Skopju na 3 tysiące a w Kruszewie na 1 500 osób; V. B. Sotirovic, *The Balkan Vlachs*, Vilnius, 2013, s. 27.

⁵⁰ W tekście konstytucji Republiki Macedonii (17.11.1991) wymieniono następujące mniejszości: Albańczyków, Turków, Wołochów i Romów; <https://www.sobranie.mk/WBStorage/Files/UstavnaRmizmeni.pdf> [dostęp: 18.04.2020].

⁵¹ Stowarzyszenia kulturalne, aktywne w latach dziewięćdziesiątych XX wieku: *Pitu Guli* (Skopje), *Bracia Manaki* (*Браќа Манакџи*, Bitola), *Moskopolje* (Kruševo), *Nikola Batzaria* (Kruševo), *Santa Sypsy* (Štip), *Santa Zurzu* (Štip), *Mbela* (Struga) *PUNTE* (Struga), *Meglenija* (Gevgelija), *Lunina* (Ohryda)

polityczne, odwołujące się do tej mniejszości, Demokratyczny Związek Wołochów (*Демократски сојуз на Власите*), o profilu centro-lewicowym oraz centro-prawicową Partię Wołochów (*Партија на Власите*).

W ramach realizacji konstytucyjnie zagwarantowanych praw mniejszości, w drugim programie państwowej telewizji i radia codziennie jest emitowany półgodzinny program w języku wołoskim, o tematyce społeczno-kulturalnej⁵². Kontrowersje budzą jednak nierealizowane, zdaniem przedstawicieli mniejszości, zobowiązania władz w zakresie edukacji językowej. W szkołach brakuje lekcji języka wołoskiego, podczas gdy prowadzone są zajęcia języków mniejszości narodowych, Albańczyków czy Turków. W latach 90. XX wieku udało się zorganizować taki kurs dla uczniów pochodzenia wołoskiego w jednej ze szkół podstawowych w Bitoli. Problemem jest także brak wykwalifikowanych nauczycieli języka. Opór władz macedońskich przed wprowadzeniem kursów językowych, przeznaczonych dla mniejszości etnicznych, zazwyczaj tłumaczy się strachem rządzących przed nasileniem partykularyzmów w ramach i tak podzielonego społeczeństwa oraz państwa⁵³. W sensie międzynarodowym kwestia mniejszości wołoskiej była komentowana na początku lat 90. XX wieku. Wraz z rozpadem socjalistycznej Jugosławii rumuńskie kręgi polityczne nieoficjalnie dawały do zrozumienia, że Rumunia uzależni nawiązanie stosunków z niepodległą Republiką Macedonii od uznania przez nią praw Wołochów⁵⁴. W rumuńskiej przestrzeni publicznej Wołochów pochodzących z Macedonii Północnej często określa się mianem Macedo-Rumunów. Tradycja tej nazwy sięga przełomu XIX i XX wieku, gdy wielu Arumunów z ziem macedońskich pod panowaniem osmańskim emigrowało do Rumunii.

Halciu Gazda (Sveti Nikole), *Iskra* (Veles), *Janko Mihajlovski Jancica* (Kičevo). Coroczną okazją do prezentacji działalności stowarzyszeń kulturalnych na forum ogólnokrajowym jest 23 maja, świętowany jako „Narodowy Dzień Wołochów”. Jest on obchodzony także poza Macedonią Północną na wspomnienie dekretu wydanego w 1905 roku przez sułtana Abdülhamida II (1842–1918) o stworzeniu miletu *Ullah*, identyfikowanego ze społecznością wołoską w Turcji osmańskiej; por. T. Kahl, *Aromanians in Greece: minority or Vlach-speaking Greeks?*, http://farsarotul.org/nl27_1.htm#_ftn18 [dostęp: 18.04.2020]. W Macedonii Północnej jest to oficjalnie dzień wolny od pracy dla członków społeczności wołoskiej: *23 maj 2019 godina – Национален ден на Власи*; http://www.mtsp.gov.mk/pocetna-ns_article-23-maj-2019-godina-nacionalen-den-na-vlasi-ministerstvoto-za-trud-i-socijalna-politika-soopshtuva-de-nspk [dostęp: 20.04.2020].

⁵² Każde wydanie programu pt. „Scanteao/Искра”, emitowanego dwa razy w tygodniu (środa i sobota) przez drugi kanał macedońskiej telewizji publicznej, składa się z części informacyjnej i kulturalnej (np. materiałów na temat folkloru). Program jest przygotowywany w dialekcie wołoskim z rejonów Sveti Nikola/Sztip. Dominuje on wśród dziennikarzy i redaktorów wołoskiego pochodzenia, pracujących w Skopju. Wśród prasy wołoskiej wymienia się częściowo subsydiowany przez władze tytuł „Fenix”. Jest on wydawany w Bitoli, w miejscowym dialekcie. W Skopju nieregularnie ukazywały się dwa periodyki po wołosku; H. Poulton, *Who are the Macedonians?*, 2000, s. 210; G. Kara, Ph. Guldemir, *The Spark and new leaf: The Aromanians of Macedonia*, http://farsarotul.org/nl23_1.htm [dostęp: 18.04.2020].

⁵³ H. Poulton, *Who are the Macedonians?*, 2000, s. 210–211.

⁵⁴ V. B. Sotirovic, *The Balkan Vlachs*, s. 26.

ARUMUNI (WOŁOSI) W RUMUNII

Terytorium obecnej Rumunii było w czasach współczesnych celem licznych migracji ludności wołoskiej z Bałkanów ze względu na procesy państwowotwórcze, odwołujące się do praw ludności romańskojęzycznej. Oprócz bliskości językowej, do Mołdawii i Wołoszczyzny a następnie do Rumunii (od 1859 roku) przyciągały ich argumenty ekonomiczne. W zjednoczonym księstwie rumuńskim aktywne były środowiska intelektualne i polityczne, które głosiły konieczność rozciągnięcia wspólnej ideologii narodowej na ludność romańską z osmańskiej części Europy. Taki cel przyświecał powołanemu na początku lat 60. XIX wieku Komitetowi Macedońsko-Rumuńskiemu, wspieranemu przez władze. Intencją jego założycieli było przygotowanie rumuńskojęzycznej ludności z ziem macedońskich do unifikacji narodowej i politycznej z „macierzą”. W 1865 roku w Bukareszcie powstała „szkoła macedo-rumuńska”, a w 1887 roku weszły do użytku pierwsze podręczniki pisane w języku arumuńskim. W tym samym okresie pojawiła się poemat autorstwa Belemace (Belimace, 1848–1932) pt. *Dimândarea pârintească*, który dla wielu działaczy stał się czymś w rodzaju nieformalnego hymnu Arumunów, identyfikowanych z rumuńskim żywiołem narodowym⁵⁵. Wielkim dziełem tego środowiska było doprowadzenie do stworzenia około setki szkół rumuńskich na terenie Turcji osmańskiej, inicjowanie kontaktów edukacyjno-kulturalnych między środowiskami wołoskimi a Rumunią oraz rozwijanie propagandy na rzecz imigracji Wołochów, zwłaszcza do południowej Dobrudży, która w 1913 roku została przyłączona do Rumunii⁵⁶.

Dużym sukcesem zorientowanych prorumuńsko środowisk wołoskich było otrzymanie, 22 maja 1905 roku, z rąk sułtana Abdula Hamida prawa do prowadzenia cerkwi i rozwijania własnej edukacji. W dekreście sułtańskim ogłoszono stworzenie

⁵⁵ Constantin Belimace jest uznawany za jednego z pierwszych twórców piszących w języku arumuńskim. Urodzony w Malovište, od 1873 roku działał w Bukareszcie. Był jednym z założycieli Macedo-Rumuńskiego Towarzystwa Kulturalnego (*Societatea de Cultură Macedo-Română*; 1879) i towarzystwa oświatowego *Lumina*. Pod koniec życia pracował m.in. jako urzędnik edukacyjny w Bitoli, gdzie zmarł; C. Belemace, *Dimândarea pârintească*, New York 1990. Środowisko związane z obu towarzystwami działały w okresie dwóch wojen bałkańskich (1912–1913) na rzecz autonomizacji ziem macedońskich, sprzeciwiając się ich podziałowi pomiędzy Grecję, Serbię i Bułgarię. W 1919 roku ich działacze przedstawili na forum konferencji pokojowej w Paryżu program stworzenia autonomicznej Macedonii wraz z odrębnym kantonem wołoskim, uwzględniającym także masyw Pindosu. W latach 20. XX w. wspierano osadnictwo Arumunów w Dobrudży południowej; A. Gica, *The recent history of the Aromanians from Romania*, „New Europe College Yearbook” 2008–2009” t. 16, s. 177.

⁵⁶ W latach 60. XIX wieku władze rumuńskie finansowały naukę nauczycieli i mianowały specjalnego przedstawiciela, odpowiedzialnego za rozwój sieci szkół na ziemiach zamieszkałych przez Arumunów. Został nim Apostol Mărgărit (gr. Aspostolos Margaritis; 1832–1903), pochodzący z Avdelli. Pierwsza szkoła rumuńska powstała w 1864 roku w miejscowości Trnovo. Na początku XX wieku, na ziemiach macedońskich i w Epirze działało już około sto cerkwi rumuńskich i 106 szkół, z ponad 4 tysiącami uczniów i 300 nauczycielami. Nauka arumuńskiego odbywała się na poziomie podstawowym, większość zajęć prowadzono po rumuńsku; G. Weigand, *Die Aromunen. Ethnographisch-philologisch-historische Untersuchungen über das Volk der sogenannten Makedo-Romanen oder Zinzaren*, Leipzig 1895, t. 2, s. 306–308; L. Divani, *The Vlachs of Greece*, s. 204.

Ullah millet, czyli miletu wołoskiego, odrębnego względem innych wspólnot chrześcijańskich w Turcji osmańskiej. Decyzję tę, wspieraną przez mocarstwa, a zwłaszcza Austro-Węgry, uznano w Bukareszcie za wielką szansę dla rumuńskiej propagandy narodowej, prowadzonej wśród Arumunów. Uważano, że w zmienionej sytuacji wysłannicy Rumunii będą skuteczniej wpływać na świadomość etniczno-językową miejscowej ludności. Ich aktywność była jednak ograniczana przez sympatyków i wysłanników Grecji. Rywalizacja narodowa osiągnęła kulminację w latach 1910–1913, w czasie walk prowadzonych na ziemiach macedońskich przez lokalne oddziały paramilitarne, wspierane przez poszczególne państwa bałkańskie. Część środowisk wołoskich opowiedziała się wówczas po stronie patriarchatu konstantynopolińskiego, reprezentującego greckie interesy narodowe, część wsparła działania egzarchatu bułgarskiego, któremu sprzyjała także strona rumuńska⁵⁷. W 1906 roku, ze względu na sprzeczne interesy narodowe w tej sprawie, Grecja i Rumunia na pewien czas zawiesiły nawet stosunki dwustronne. Od tej pory Arumuni tworzący *Ullah millet* byli w Bukareszcie określani jako mniejszość rumuńska, z kolei strona grecka uznawała ich za Greków.

Polityka Rumunii wobec Wołochów zmieniła się po zakończeniu II wojny bałkańskiej (1913). W latach 20. XX wieku ponownie podjęto akcję tworzenia szkół rumuńskich, ale czyniono tak głównie z myślą o przekonaniu Wołochów do emigracji. Działania te wpłynęły na zaistnienie krótkotrwałej fali migracyjnej Wołochów z różnych państw regionu, głównie z Grecji, do Rumunii. Jej kulminacja przypadła na połowę lat dwudziestych. Chcąc zmienić sytuację etniczną w Dobrudży południowej, gdzie ludność rumuńska stanowiła mniej niż połowę mieszkańców, w czerwcu 1925 roku władze postanowiły zachęcić imigrantów wołoskich do osadnictwa. Zadeklarowały wsparcie finansowe dla migrujących Wołochów oraz około 10 hektarów ziemi rolnej na każdą rodzinę. Ogółem oblicza się, że w latach 1925–1943 do Rumunii przybyło około 30 tysięcy Arumunów (blisko 6 tysięcy rodzin)⁵⁸. Pierwsze odnotowane w rumuńskich dokumentach rodziny przybyły z Albanii, latem 1925 roku. Granicę przekraczali także Wołosi z Bułgarii, którzy wedle szacunkowych wyliczeń w przygranicznych okręgach mogli stanowić nawet połowę osadników. Duża część imigrantów pochodziła także ze środkowej części greckiej Macedonii. Jak wynika ze statystyk, w okresie 1925–1936 do Rumunii przyjechało stamtąd około 2 500 rodzin (18 tysięcy osób), przeważnie z powodów ekonomicznych⁵⁹. Ponad połowę tych rodzin (około 3 500) osiedlono w dwóch przygranicznych okręgach: Durostor i Caliacra⁶⁰.

Należy zauważyć, że część środowisk intelektualnych, także związanych ze społecznością arumuńską, powątpiewała w sensowność ówczesnej imigracji wołoskiej. Uważali oni, że Rumunia powinna raczej zadbać o utrzymanie „swojej” ludności na

⁵⁷ Ibidem, s. 200.

⁵⁸ Por. C. Tudor, *Administrația românească*, s. 181.

⁵⁹ S. Hagigogou, C. Noe, V. Muși, *Colonizarea Macedoromânilor în Cadrilater*, Bucharest 2005, s. 14–16.

⁶⁰ Ibidem, s. 21.

Bałkanach, aby umacniać kontakty ekonomiczne i na tej podstawie rozwijać wpływy polityczne. Poza tym, jak wynikało z raportów urzędniczych, w Rumunii rozpow szechniły się obawy przed niekontrolowanym napływem przybyszów z zewnątrz, którzy nie mieli wystarczających środków do życia i rzekomo prezentowali „bałkańskie” przyzwyczajenia, zagrażające spokojowi wewnętrznemu⁶¹.

Zdarzało się, że osadnicy nie dostali obiecanych przez władze pieniędzy, ani działek rolniczych. Choć pierwotnie zakładano, że przybysze arumuńscy i rumuńscy do Dobrudży południowej otrzymają po połowie tamtejszej ziemi ornej, ostatecznie w ręce imigrantów trafiło niespełna 1/3 gruntów. Osadnicy nie mogli liczyć na preferencyjne kredyty rządowe, ani rekompensaty za własność, którą zostawili np. w Grecji. Zdarzało się, że jeszcze przed przybyciem do Rumunii imigranci byli nakłaniani do podpisania dokumentów o nabyciu obywatelstwa i jednoczesnym zrzeczeniu się praw do pomocy państwowej, przeznaczonej dla osadników rolnych⁶². Przybysze niejednokrotnie skarżyli się także na kłopoty w kontaktach z administracją i wrogość ze strony miejscowej ludności rumuńskiej oraz bułgarskiej. Odnotowywano przypadki lokalnych buntów przeciwko złym warunkom bytowania, a nawet próby wyjazdu całych rodzin z Dobrudży południowej. Imigranci narzekali również na problemy z dostępem do edukacji. Ponieważ ich dzieci niejednokrotnie gorzej radziły sobie z nauką w szkołach rumuńskich, więc doświadczały szykan ze strony nauczycieli bądź rówieśników⁶³.

Problemy z adaptacją Arumunów do warunków społeczno-gospodarczych w Dobrudży południowej przekładały się także na stosunkowo dużą popularność skrajnych ruchów politycznych wśród kolonistów. O aktywności młodych arumuńskich działaczy (popularnie nazywanych Macedończykami) w szeregach nacjonalistycznego Legionu Michała Archanioła pisał założyciel tej formacji, Zelea Codreanu⁶⁴. Uczestniczyli oni w zamachach na przedstawicieli państwa rumuńskiego w latach 30. XX wieku i infiltrowali oddziały paramilitarne, tworzone przez kolonistów w Dobrudży południowej, walczące z probułgarskimi czetami Wewnętrznej Organizacji Rewolucyjnej w Dobrudży (*Вътрешна добруджанска революционна организация*)⁶⁵. W okresie II wojny światowej, po aneksji Dobrudży południowej przez Bułgarię, osadnicy byli przesiedlani w okolice Konstancy. Początkowo władze miały ich lokować w gospodarstwach opuszczonych przez bułgarskich chłopów, co jednak okazało się niewystarczające⁶⁶. Wraz z definitywną utratą Dobrudży południowej na rzecz Bułgarii, w okre-

⁶¹ A. Gica, *The recent history*, s. 177; Por. C. Tudor, *Administrația românească*, s. 190.

⁶² S. Hagigogou, C. Noe, V. Muși, *Colonizarea Macedoromânilor în Cadrilater*, s. 128.

⁶³ A. Gica, *The recent history*, s. 180.

⁶⁴ Por. C. Z. Codreanu, *Pentru legionari*, Timișoara, 1994, p. 437–438.

⁶⁵ C. Tudor, *Administrația românească*, s. 197–198; por. R. Clark, *Claiming ethnic privilege: Aromanian immigrants and Romanian fascist politics*, „Contemporary European History” 2015, t. 24, s. 49–54; A. Basciani, *Un conflitto balcanico: La contesa fra Bulgaria e Romania in Dobrugia del Sud, 1918–1940*, Cosenza 2001, s. 96–98, 105–108.

⁶⁶ V. Solonari, *Purifying the nation: population rxchange and ethnic cleansing in nazi-allied Romania*, Washington 2010, s. 38–42.

sie powojennym rodziny imigrantów nie mogły liczyć na żadne zadośćuczynienie od władz i rozproszyły się po Rumunii. Z drugiej strony, osoby zaangażowane w działalność środowisk antykomunistycznych migrowały do Europy zachodniej, gdzie rozwijały działalność nakierowaną na konkretyzowanie tożsamości etnicznej, kulturowej i prawno-międzynarodowej Arumunów.

Konieczność ochrony prawnej mniejszości arumuńskich, zamieszkujących państwa bałkańskie, podnosił emigracyjny działacz społeczno-polityczny Constantin Papanace (1904–1985), osiedlony we Włoszech, który przed II wojną światową był związany z ruchem legionowym. Był on rzecznikiem rumuńskiego nacjonalizmu, to znaczy uznawał Arumunów za integralną część żywiołu rumuńskiego. W jego przekonaniu szansą dla odrodzenia Arumunów, zwłaszcza tych, którzy mieszkali w Grecji, była integracja zachodnioeuropejska, odwołująca się do postulatu poszanowania praw mniejszości etniczno-narodowych w państwach członkowskich. W dwóch memorandumach skierowanych do ONZ (1951, 1952), C. Papanace podkreślał, że Arumunii powinni korzystać z własnych szkół, kościołów i autonomii lokalnej tam, gdzie stanowili większość ludności⁶⁷. Inny przedstawiciel ruchu arumuńskiego na emigracji Vasile Barba (1918–2007) pisał natomiast o konieczności uznania Arumunów za mniejszość narodową wszędzie tam, gdzie byli ludnością zasiedlającą. W jego przekonaniu należało zadbać przede wszystkim o edukację w języku arumuńskim i upowszechniać ją poprzez media (gazety, radio, telewizja). Vasile Barba urodził się w Grecji. Większą część życia spędził w socjalistycznej Rumunii, skąd wyjechał w 1983 roku do Republiki Federalnej Niemiec. Był autorem wielu tekstów pisanych po arumuńsku, w większości opublikowanych zresztą w Rumunii za rządów N. Ceaușescu. W latach 80. XX wieku zainicjował działalność Unii na Rzecz Języka i Kultury Arumuńskiej (*Union für Aromunische Sprache und Kultur*) z siedzibą we Freiburgu, mającej propagować ideę odrębnej tożsamości arumuńskiej. Jej celem była także integracja środowisk arumuńskich, m.in. poprzez cyklicznie organizowane kongresy arumuńskie (1985, 1988, 1993, 1996, 1999). W 1997 roku, w następstwie działalności propagandowej prowadzonej przez tę organizację, Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy przyjęło „rekomendację” w sprawie ochrony kultury i języka arumuńskiego⁶⁸.

W 2005 roku jedno ze stowarzyszeń arumuńskich, działających w Rumunii (*Asociația Comunității Aromânilor din România/Fara Armânească dit Romania*), zwróciło się do władz z wnioskiem uznanie tamtejszych Arumunów za mniejszość na-

⁶⁷ A. Gica, *The recent history*, s. 189–190.

⁶⁸ Zgromadzenie Rady Europy „zarekomendowało” rządów państw z ludnością arumuńską zawarcie i ratyfikację Europejskiej Karty Języków Regionalnych lub Mniejszościowych (*European Charter of Regional or Minority Languages*). Ponadto wezwało do wspierania edukacji i liturgii w języku arumuńskim, programów radio-telewizyjnych, prasy po arumuńsku oraz stowarzyszeń kulturalnych; *Parliamentary Assembly. Council of Europe, Recommendation 1333 (Aromanian culture and language)*, 24.06.1997; <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=15367> [dostęp: 11.02.2020].

rodową⁶⁹. Na czele organizacji stał znany i kontrowersyjny polityk Costică Canacheu (1958–), który był także kojarzony z działalnością innych towarzystw arumuńskich (np. *Societatea Culturală Aromână/Sutsata Culturala Armânească*). Wezwał on władze do zmiany rumuńskiej ustawy o mniejszościach narodowych i wprowadzenia do ogólnokrajowego programu telewizji publicznej audycji w języku arumuńskim. Władze rumuńskie odrzuciły wniosek towarzystwa, jego działalność była też krytykowana przez największe organizacje arumuńskie, na czele z Macedo-rumuńskim stowarzyszeniem kulturalnym (*Societatea de cultură macedo-română*). Głos w tej sprawie zabrali również naukowcy z Rumuńskiej Akademii Nauk. Oświadczyli oni, że uznanie Arumunów za mniejszość w Rumunii byłoby „największym absurdem we współczesnej historii arumuńskiej”. Z punktu widzenia autorów tej deklaracji, przodkowie ludności arumuńskiej przybyli w XIX i XX wieku do „ojczyzny”, jako że uważali się za Rumunów. Poczynania zwolenników C. Canacheu uznano za wyraz interesów wyrażanych przez wyizolowane grupy polityczne, działające w Rumunii i za granicą⁷⁰.

Przeważa przekonanie, że utrzymanie odrębnego, zwartej osadnictwa arumuńskiego w Rumunii było niemożliwe ze względu na niestabilną sytuacją międzynarodową i wewnętrzną tego państwa oraz bliskość etniczno-kulturową pomiędzy przybyszami a Rumunami. W rezultacie, większość Wołochów w Rumunii przyjęła rumuńską tożsamość narodową i szybko zintegrowała się ze społeczeństwem. Dialekty wołoskie oficjalnie są uznawane za integralną część języka rumuńskiego, a na polu lokalnym Arumunów traktuje się co najwyżej jako mniejszość kulturalną, ale o korzeniach rumuńskich. Mimo to w ramach poszczególnych społeczności lokalnych i rodzin kulturowane są tradycje językowe i obyczaje przywiezione do Rumunii przez wołoskich imigrantów.

WOŁOSI W SERBII

W Serbii ludność wołoska (*Vlasi*) zamieszkuje najbardziej na wschód wysuniętą część terytorium wokół rzeki Timok (tzw. Wołosi timoccy). Zdaniem badaczy społeczność tę tworzą prawdopodobnie potomkowie przesiedleńców z Wołoszczyzny, Siedmiogrodu i Banatu, którzy zostali sprowadzeni oraz osiedleni przez władze osmańskie w regionie o nazwie *Timočka krajina*, celem jej zaludnienia po długotrwałych wojnach turecko-habsburskich w XVII i XVIII wieku. Wołosi stanowią też większość mieszkańców na terenach przygranicznych wzdłuż Dunaju, z Rumunią i Bułgarią. Spośród 163 tam-

⁶⁹ REPORT on the activity of the “Aromanian Community from Romania” Association between 2004 and 2007, s. 3-4; <https://www.osce.org/cio/25707?download=true> [11.02.2020].

⁷⁰ A. Gica, *The recent history*, s. 193–194.

tejszych osad aż 151 osad uznawanych było, na przełomie lat 80. i 90. XX wieku, za wołoskie. W pozostałych Wołosi żyją przemieszani z Serbami lub Bułgarami⁷¹.

Wedle spisu ludności z 1981 roku, na obszarze Socjalistycznej Republiki Serbii, należącej do socjalistycznej Jugosławii (SFRJ) żyło 135 tysięcy osób mówiących po wołosku, ale tylko 32 tysiące deklarowały wołoską tożsamość etniczną. Reszta identyfikowała się z etnosem serbskim, kultywując odrębne tradycje kulturowe⁷². Władze serbskie nazywały tę ludność Serbami wołoskojęzycznymi. Z kolei w latach 2002–2011 liczba Wołochów w serbskiej części Jugosławii zmalała z 40 054 do 35 330 (o 11,8%)⁷³.

Badacze zwracają uwagę na duże zróżnicowanie ludności wołoskiej, żyjącej w rejonie Timoku, będące rezultatem zmian granicznych z XIX i XX wieku. I tak, część Wołochów znad Timoku, których przodkowie mieli pochodzić z rumuńskiego obecnie Banatu lub Siedmiogrodu była określana przez miejscową ludność jako *Ungurens* (*Ungureani*), czyli Węgrzy, jako że przybyli oni z ziem historycznego królestwa węgierskiego. Z kolei przybysze z Wołoszczyzny (o starożytnej nazwie *Tara Romaneasca*) nazywano Taranami/Caranami. Z czasem wskutek wymieszania ludności, oba pojęcia straciły swoje pierwotne znaczenie. Za ich pomocą zaczęto charakteryzować miejscowych mieszkańców, zasiedlających równinę (*Carani* – Zaječar, Negotin, Kladovo) lub płaskowyż (*Ungureani* – Homolje, Braničevo, Resava, Čuprija). Do tej klasyfikacji należy dodać jeszcze wspólnoty Bufenów (*Bufani* – Majdanpek) i Muntenów (*Munčani* – nad rzekami Porečka i Crna reka). Wszystkie te grupy zachowały odrębność lokalną, kultywując tradycje i posługując się własnymi narzeczaniami

⁷¹ Istnieje przekonanie, akcentowane głównie przez badaczy rumuńskich, że Wołosi żyjący obecnie po południowej stronie Dunaju, w północnej Bułgarii i wschodniej Serbii, są potomkami migrantów, którzy przybyli na terytorium osmańskie w drugiej połowie XVIII wieku, w poszukiwaniu lepszych warunków do życia i gospodarowania. Uciekali oni przed feudalizmem, zaostrzającym się po stronie habsburskiej. Część badaczy zwraca także uwagę na zjawisko zbiegostwa ludności, wywołane przymusowym poborem do wojska, przeprowadzonym na obszarze Wołoszczyzny w 1831 roku. Z kolei po stronie bułgarskiej pojawiła się teoria o „bułgarskiej etnogenezie” Wołochów z Timoku i Widynia. Według niej mają oni pochodzić od Bułgarów, którzy w czasach osmańskich uciekali na Wołoszczyznę przed osmańskim panowaniem. Po pewnym czasie część tej ludności osiedliła we wschodniej Serbii i północno-zachodniej Bułgarii, posługując się „zepsutym” rumuńskim. Za podstawę dla tej teorii uznaje się przekazy ustne, obecne wśród Wołochów widyńskich; por. V. B. Sotirovic, *The Balkan Vlachs*, s. 31–32.

⁷² *Statistical yearbook of Yugoslavia 1988*, Belgrade 1989, s. 442; R. Petrović, *Etnički mešoviti brakovi u Jugoslaviji*, Beograd 1985, s. 32–36.

⁷³ Największe skupiska Wołochów odnotowano w Serbii centralnej (34 978 osób w 2011 r.), Wojwodinie (170), Belgradzie (182). Z kolei osoby deklarujące narodowość rumuńską przeważnie mieszkają w Wojwodinie (25 410 w 2011 r.), Serbii centralnej (2 640) i Belgradzie (1 282). Największą liczbę Wołochów odnotowano w gminach Bor (13 313), Braničevo (13 232), Zaječar (6 254), a także Petrovac, Kučevo, Negotin, Boljevac, Žagubica i Majdanpek. Po mniej niż tysiąc osób mieszkało w gminach Kladova, Čuprija, Despotovac, Mala Crnića, Žabari, Golupac, Veliko Gradište i Svilajnac. Kilkaset w Požarevcu, Jagodinie i Kruševcu; *Etničke promene u Srbiji između popisa 2002–2011, Vlasi i Rumuni*, „Макроекономија – економске анализе, Србија, окружење и међународна економија”, 19.01.2012; <https://www.makroekonomija.org/demografija/etnicke-promene-u-srbiji-izmedu-popisa-2002-2011-11-vlasi-i-rumuni/> [dostęp 05.02.2020].

mowy wołoskiej⁷⁴. Obecnie prawie $\frac{3}{4}$ tamtejszych mieszkańców posługuje się dialektem Ungureanów, który jest zbliżony do języka rumuńskiego używanego w Banacie. Należy dodać, że ludność spokrewniona z Wołochami znad Timoku żyje również po bułgarskiej stronie granicy, w rejonie widyńskim. Zerwanie bezpośrednich kontaktów między Wołochami timockimi a widyńskimi nastąpiło w XIX wieku wskutek wytyczenia granic państwowych, serbsko-osmańskich (1830–1833) a następnie serbsko-bułgarskich (1878). W rezultacie, wielu widyńskich Wołochów zaakceptowało tożsamość bułgarską, z kolei Wołosi znad Timoku zazwyczaj się zserbizowali, zachowując jednak odrębne zwyczaje językowe. W tym przypadku badacze zazwyczaj piszą o zjawisku tzw. cichej asymilacji, gdzie istnieje rozdzwitek pomiędzy identyfikacją etniczną a językową. Chodzi o to, że część tamtejszych Wołochów odwołuje się do swoich korzeni etnicznych, nie posługując się na co dzień mową wołoską⁷⁵.

Bez wątpienia Wołosi timoccy przejęli serbski folklor i obyczajowość. Środowisko to jest uznawane za wspólnotę kulturową i regionalną, która nie miała ambicji tworzenia odrębnej reprezentacji politycznej. Identyfikuje się z wartościami i kulturą etnosu serbskiego, ale kultywuje odrębne tradycje językowe. Poczucie przynależności do serbskiego żywiołu narodowego nie wyeliminowało całkowicie tożsamości wołoskiej, u której podstaw znajdują się język i wybrane obyczaje. Nie tworzą one żadnej przeszkody dla identyfikacji tamtejszych Wołochów z serbską ideologią narodową⁷⁶.

Wśród środowisk wołoskich słychać jednak krytykę władz serbskich za złą organizację nauki języka wołoskiego w szkołach. Piętnowany jest brak języka wołoskiego w mediach i liturgii cerkiewnej. Jak stwierdził w 2012 roku, w wywiadzie dla serbskiego dziennika „Politika” Predrag Balašević, Wołosi dali się poznać jako lojalni obywatele państwa serbskiego, mimo to nie korzystają z pełni praw, przewidzianych w ustawie o ochronie praw i wolności mniejszości narodowych w Republice Serbskiej, obowiązującej od 2002 roku. P. Balašević był krytycznie nastawiony do działalności kolegialnego organu przedstawicielskiego Wołochów, powołanego na mocy ustawy o mniejszościach, w celu reprezentowania interesów tej społeczności przed władzami (Narodowa rada wołoskiej mniejszości narodowej; *Национални савет влашке националне мањине*). W jego ocenie, w radzie zasiadali działacze sterowani przez urzędników, którzy delegowali do niej swoich współpracowników i manipulowali przebiegiem wyborów lokalnych⁷⁷. W 2012 roku media serbskie rozpiswały się o rzekomych próbach blokowania przez władze rumuńskie decyzji uznania Serbii za kandydata na członka Unii Europejskiej. Strona rumuńska argumentowała, nieoficjalnie i przeważnie na łamach prasy, że należało zwrócić większą uwagę

⁷⁴ T. R. Georgevitch, *La vérité sur les Roumains de Serbie*, Paris 1919.

⁷⁵ V. B. Sotirovic, *The Balkan Vlachs*, s. 32.

⁷⁶ *Ibidem*, s. 31.

⁷⁷ Por. *Protest. Povodom opstruisanja vlaške manjine u ostvarivanju određenih elementarnih građanskih prava od strane institucija Republike Srbije*; 08.07.2014; http://www.zajednicavlahasrbije.com/protestno_pismo_juna_2014_povodom_opstrukcije_vlaha.html [dostęp: 11.02.2020].

na stan ochrony praw mniejszości wołoskiej oraz rumuńskiej w Serbii⁷⁸. Same środowiska wołoskie nie formułowały jednoznacznego stanowiska w tej sprawie. Z jednej strony krytycy władz zarzucali im nadmierną ingerencję w życie mniejszości i działania w kierunku osłabiania tradycyjnych powiązań w jej ramach. Z drugiej strony, chociażby w opinii jednego z liderów rady Radišy Dragojevicia, byt mniejszości nie był zagrożony, co więcej za pomocą rady mniejszości rozwijano kulturę i edukację wołoską. Świadczyły o tym różne projekty, realizowane na podstawie grantów państwowych i europejskich oraz próby standaryzacji mowy wołoskiej poprzez przyjęcie dwójakiego zapisu, opartego na alfabecie łacińskim oraz cyrylicy⁷⁹. Dyskusje w ramach rady mniejszości wołoskiej i poza nią toczono także na temat słownictwa. W tym przypadku zazwyczaj ścierają się opinie na temat odrębnego statusu mowy serbskich Wołochów bądź jej rumuńskiego pochodzenia⁸⁰.

Należy podkreślić, że wielu prawosławnych Wołochów współuczestniczyło w procesie konkretyzacji serbskiej obecności etnicznej i narodowej w innych częściach Bałkanów, Bośni, Hercegowinie, Czarnogórze, Dalmacji czy Sławonii. W tym przypadku niezmiernie trudno jest wyznaczyć granicę pomiędzy Serbami a zasymilowanymi Wołochami, którzy w różnych okolicznościach przyjmowali serbską tożsamość. Pochodzili z różnych części Turcji osmańskiej, ziem czarnogórskich, serbskich, bośniackich, macedońskich, rozproszyli się po terytorium habsburskim i weneckim (Istria, ziemie chorwackie). W kronikach habsburskich czy weneckich z XVII, XVIII i XIX wieku przybyszy z ziem osmańskich, osiadających na terenach przygranicznych określano jako Wołochów (w Austrii) lub Morlaków (w Wenecji). W tych samych źródłach Wołosi lub Morlacy byli uznawani za Serbów pod względem obyczajów, wyznania i mowy.

⁷⁸ N. Vlačo, *Vlasi neće da se izjasne kao Rumuni*, „Blic”, 14.08.2013; <https://www.blic.rs/vesti/politika/vlasi-neze-da-se-izjasne-kao-rumuni/8fpzneb> [11.02.2020]. Więcej o stanowisku władz rumuńskich wobec sytuacji Wołochów w Serbii: I. Novaković, N. Đurđević, *Serbian-Romanian relations and the status of the Vlach minority in Serbia. Policy study*, Belgrade 2015, s. 36–38.

⁷⁹ B. Bilbija, V. Dugalić, *Vlasi u Srbiji između Beograda i Bukurešta*, „Politika”, 04.03.2012; <http://www.politika.rs/sr/clanak/210616/Politika/Vlasi-u-Srbiji-između-Beograda-i-Bukuresta> [dostęp: 11.02.2020]. Siedziba Narodowej Rady Mniejszości Wołoskiej w Serbii znajduje się w miejscowości Petrovac na Mlavi (pierwotnie w mieście Bor). Jest ona jedną z dwudziestu rad mniejszościowych, powołanych na mocy ustawy o mniejszościach z 2002 roku. W statucie, przyjętym dnia 6 listopada 2010 roku w Žagubicy, sformułowano kompetencje rady w zakresie rozwijania i pielęgnowania kultury, języka oraz pisowni wołoskiej; <http://nacionalnisanavetvlaha.rs/crartyr/> [dostęp: 11.02.2020].

⁸⁰ Por. *Strategija razvoja kulture Vlaha u Srbiji (2014–2020)*, Zrenjanin 2014, s. 16–17; *Vlasi nisu Rumuni niti je rumuński jezik vlaški. Sopštenje Dragana Balaševića povodom izjave Mikija Janoševića, predsednika Udruženja Vlaha Primovara iz Zlota*, 19.03.2013; <http://nacionalnisanavetvlaha.rs/caonштењевласи-нису-румунии/> [dostęp: 11.02.2020].

PODSUMOWANIE

Sytuację ludności wołoskiej, współcześnie zamieszkującej Europę południowo-wschodnią, charakteryzują długotrwałe procesy asymilacji poszczególnych wspólnot z ludnością, która stanowi większość na określonych obszarach i dominuje w sensie cywilizacyjnym. Zachodzący tam proces homogenizacji kulturowej, charakterystyczny dla wieku XX i XXI, jest rezultatem długotrwałej kohabitacji pomiędzy środowiskami, zamieszkującymi tereny, które pierwotnie miały charakter wielokulturowy. Bez wątpienia, najskuteczniej przebiegała asymilacja Wołochów z większością prawosławną: grecką, rumuńską, bułgarską czy serbską. Czynnikiem religijnym należy też uznać za jeden z najistotniejszych w procesie zacierania różnic pomiędzy poszczególnymi społecznościami wołoskimi a tzw. otoczeniem. Oczywiście stałym stymulatorem procesów asymilacyjnych były okoliczności społeczno-ekonomiczne, w których musiały i nadal muszą odnajdywać się poszczególne środowiska. Pod tym względem Wołosi są bardzo zróżnicowani. Z uwagi na swoje „pasterskie” korzenie nie wygenerowali oni jednolitej tożsamości kulturowej, mogącej spoić rozproszone terytorialnie i ekonomicznie społeczności. Obyczajowość i tradycje wołoskie ukształtowały się w odniesieniu do lokalnych warunków życia. Wołosi musieli szukać *modus vivendi* ze społecznościami, które na danych obszarach dominowały liczebnie i określały reguły funkcjonowania. To skutkowało podporządkowaniem dyktatowi większości etnojęzykowej pod względem politycznym, społecznym czy kulturowym. Nieuchronnie prowadziło też do marginalizacji Wołochów w sensie terytorialnym czy administracyjnym.

Obecnie Wołosi są rozumiani na Bałkanach trojako. Najczęściej uznaje się ich za mniejszość w sensie kulturowym (Grecja, Bułgaria), identyfikuje z żywiołem rumuńskim (Bułgaria, Rumunia) lub traktuje jako mniejszość etnojęzykową (Macedonia Północna, Albania). Dialekty, narzecza mowy wołoskiej, tak odmienne w porównaniu z większością języków sąsiednich społeczności, niejednokrotnie stanowią ostatnie oparcie dla utrzymania resztek odrębności w sensie kulturowym. Przez wielu badaczy czy działaczy społecznych są one traktowane niczym tarcza dla zachowania bądź odbudowania wołoskiej identyfikacji. Bez wątpienia dalsze trwanie Wołochów na Bałkanach zależy od uratowania poszczególnych dialektów wołoskich przez zniknięciem, jako że stanowią one najbardziej widoczny wyróżnik poszczególnych społeczności. W dużym stopniu powodzenie tego zadania zależy od wprowadzenia rozwiązań prawno-organizacyjnych w poszczególnych państwach, umożliwiających stosowanie mowy wołoskiej w życiu publicznym i edukacji, zwłaszcza w sferze lokalnej. Równie ważne jest silniejsze powiązanie wołoskich tradycji językowych z obyczajami i praktyką dnia codziennego poszczególnych społeczności.

BIBLIOGRAFIA

- 23 maj 2019 godina-Nacionalen den na Vlasi [23 maj 2019 godina-Nационален ден на Власи]; http://www.mtsp.gov.mk/pocetna-ns_article-23-maj-2019-godina-nacionalen-den-na-vlasi-ministerstvoto-za-trud-i-socijalna-politika-soopshtuva-de-nspj [dostęp: 20.04.2020].
- Andreev V., *The Republic of Macedonia*, Skopje 1995.
- Anthemidis A., *Oi Vlachoī tis Ellados*, Thessalonikī 2002 [Ανθεμίδης Α., *Οι Βλάχοι της Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη 2002].
- Averōf E., I politikī plevra tou Koutsovlachikou zītimatos, Trikala 1987 [Αβέρωφ Ε., *Η πολιτική πλευρά του Κουτσόβλαχικού ζητήματος*, Τρίκαλα 1987].
- Balkanski T., Zapadnorodopskite vlasi, Veliko T'rnovo 1996 [Балкански Т., *Западнородопските власи*, Велико Търново 1996].
- Bërxfholi A., *Atlasi gjeografik i popullsisë së Shqipërisë: atlasi i Shqipërisë (Demographic atlas of Albania: atlas of Albania)*, Tiranë 2003.
- Barbolov G., Istoriјata na arm'nite i vzaimootnošenijata im s B'lgarite, Sofija 2000 [Барболов Г., *Историята на армените и взаимоотношенията им с Българите*, София 2000].
- Berciu-Drăghilescu A., Petre M., *Școli și biserici românești din Peninsula Balcanică. Documente (1918–1953)*, t. 2, Bucuresti 2006.
- Basciani A., *Un conflitto balcanico: La contesa fra Bulgaria e Romania in Dobrugia del Sud, 1918–1940*, Cosenza 2001.
- Bilbija B., Dugalic V., *Vlasi u Srbiji između Beograda i Bukurešta*, „Politika”, 04.03.2012; <http://www.politika.rs/sr/clanak/210616/Politika/Vlasi-u-Srbiji-između-Beograda-i-Bukuresta> [dostęp: 11.02.2020].
- Burlacu M., *Istro-romanians: the legacy of a culture*, „Bulletin of the Transilvania University of Brașov” 2010, t. 3, nr 52 (ser VII).
- Chrysochou A., I katohī en Makedonia, vivlion triton, I drasis tis italoroumanikīs propagandas, Thessalonikī 1951 [Χρυσόχου Α., *Η κατοχή εν Μακεδονία, βιβλίον τρίτον, Η δράσις της ιταλορουμανικής προπαγάνδας*, Θεσσαλονίκη 1951].
- Clark R., *Claiming ethnic privilege: Aromanian immigrants and Romanian fascist politics*, „Contemporary European History” 2015, t. 24.
- Council of Europe, *Fourth Report submitted by Bulgaria pursuant to Article 25, paragraph 2 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities*, 2017, s. 31, 44; <https://rm.coe.int/fourth-report-submitted-by-bulgaria-pursuant-to-article-25-paragraph-2/168077d970> [dostęp: 05.02.2020].
- Divani L., *The Vlachs of Greece and the Italo-Rumanian propaganda*, „Thetis. Mannheimer Beiträge zur Klassischen Archäologie und Geschichte Griechenlands” 1996, t. 3.
- Divani L., To thnīsigenes prigkipato tis Pindou. Giati den antapokriθhikan oi Koutsovlahoi tis Ellados sfīn italo-roumanikī propaganda, [w:] Makedonia kai Thraki 1941–1944. Katohī-antistasī-apelevtherōsī, Diethnes Synedrio IMHA, Thessalonikī 1998 [Διβάνη Λ., *Το θνησιγενές πριγκιπάτο της Πίνδου. Γιατί δεν ανταποκρίθηκαν οι Κουτσόβλαχοι της Ελλάδος στην ιταλό-ρουμανική προπαγάνδα*, [w:] *Μακεδονία και Θράκη 1941–1944. Κατοχή-αντίσταση-απελευθέρωση, Διεθνές Συνέδριο IMHA*, Θεσσαλονίκη 1998].
- Etničke promene u Srbiji između popisa 2002–2011, Vlasi i Rumuni*, „Μακροοικονομία – οικονομске анализе, Србија, окружење и међународна економија”, 19.01.2012; <https://www.makroekonomija.org/demografija/etnicke-promene-u-srbiji-između-popisa-2002-2011-11-vlasi-i-rumuni/> [dostęp: 05.02.2020].
- Georgevitch T. R., *La vérité sur les Roumains de Serbie*, Paris 1919.
- Gica A., *The recent history of the Aromanians from Romania*, „New Europe College Yearbook” 2008–2009”, t. 16.
- Grødeland Å. B., *Networks and informal power structure in South East Europe*, [w:] *Handbook of doing business in South East Europe*, red. D. Sternad, T. Döring, London 2011, s. 109–149.

- Hagigogou S., Noe C., Muși V., *Colonizarea Macedoromânilor în Cadrilater*, Bucharest 2005.
- Kadritzke N., *Ungleiche Nachbarn. Entwicklung und Perspektiven der griechisch-albanischen Beziehungen jenseits der „Nordepirus“ – Frage*, „Südosteuropa Mitteilungen“ 1998, nr 3.
- Kahl T., *Aromanians in Greece: minority or Vlach-speaking Greeks?*, http://farsarotul.org/nl27_1.htm#_ftn18 [dostęp: 18.04.2020].
- Kahl T., *The ethnicity of Aromanians after 1990: the identity of a minority that behaves like a majority*, „Ethnologia balkanica” 2002, t. 6.
- Kara G., Guldemi Ph., *The Spark and new leaf: The Aromanians of Macedonia*, http://farsarotul.org/nl23_1.htm [dostęp: 18.04.2020].
- Katunar D., *Istrorunumji – jezik i zajednica*, „Diskrepancija” 2008, t. 9, nr 13.
- Kirilova A., Nikolov G., Pimpireva Ž, Tiankova J., Atanasova K., Mitev P., *Armⁿnite v BⁿIgarija. Istoriko-etnografsko izsledvane*, Sofija 1998 [Кирилова А., Николов Г., Пимпирева Ж., Тянкова Й., Атанасова К., Митев П., *Армъните в България. Историко-етнографско изследване*, София 1998].
- Kiurkčiev T., *Istorija na Armⁿnite (Cincarite) v Sofija*, Sofija 2001 [Кюркчиев Т., *История на Армъните (Цинцарите) в София*, София 2001].
- Kiurkčiev T., Kiurkčiev N., *Arumⁿnsko-bⁿIgarski rečnik (Dictsonar Arman-Bulgar)*, [Кюркчиев Т., Кюркчиев Н., *Арумънско-български речник (Dictsonar Arman-Bulgar)*], Sofia 1994.
- Koliopoulos I., *Leilasia frontimatou, to makedoniko zītima stīn katehomeni Dytikī Makedonia, 1941–1944*, Thessalonikī 1994 [Κολιόπουλος Ι., *Ληλασία φρονιμάτων, το μακεδονικό ζήτημα στην κατεχόμενη Δυτική Μακεδονία, 1941–1944*, Θεσσαλονίκη 1994].
- Kōstopoulos I., *I Ethnikī syneidīsī tōn Vlachōn kai o rolos stī sygkrotīsī tou Neou Ellinismou*, „Trikalina” 1990, t. 10 [Κωστόπουλος Η., *Η Εθνική συνείδηση των Βλάχων και ο ρόλος τους στη συγκρότηση του Νέου Ελληνισμού*, „Τρικαλινά” 1990, t. 10].
- Krasteva A., *Ethnicity, communities and identities in Bulgaria*, Ravenna 1998.
- Koukoudis A. I., *Oi Olympioi Vlachoi kai ta Vlahomoglena*, Thessalonikī 2001 [Κουκούδης Α. Ι., *Ολύμπιοι Βλάχοι και τα Βλαχομογλενά*, Θεσσαλονίκη 2001].
- Margariti G., *Apo tīn itta stīn exegersī, Ellada: Anoixī 1941 Fthinoḡoro 1942*, Athīna 1993 [Μαργαρίτη Γ., *Από την ήττα στην εξέγερση, Ελλάδα: Ανοίξη 1941 Φθινόπωρο 1942*, Αθήνα 1993].
- Njagulov B., *The Vlachs in Bulgaria and and the Bulgarian-Romanian relations between the two world wars*, w: *Transborder identities: the Romanian-speaking population in Bulgaria*, red. S. Šerban, București 2007.
- Nowicka E., *Tożsamość na pograniczu. Ludność romańskojęzyczna wschodniej Serbii*, „Balkanica Posnaniensia Acta et studia” 2018, t. 25.
- Novaković I., Đurđević N., *Serbian-Romanian relations and the status of the Vlach minority in Serbia. Policy study*, Belgrade 2015.
- Ntasiou E., *Aromanian language and differentiated geographic varieties. A teaching approach problems and propositions*, w: *FEL XXI Communities in Control: Learning tools and strategies for multilingual endangered language communities. Proceedings of the 21st FEL Conference 19–21 October 2017*, red. N. Ostler, V. Ferreira, Ch. Moseley, Hungerford 2017.
- Papagianniīs S., *Vlachoi kai Vlachōfnoi Ellīnes. Dio xechōristes kai echthrikes metaxy tous, ethnotikes omades*, Athīna 2003 [Παπαγιάννης Σ., *Βλάχοι και Βλαχόφωνοι Έλληνες. Δοο ξεχωριστές και εχθρικές, μεταξύ τους, εθνοτικές ομάδες*, Αθήνα 2003].
- Parliamentary Assembly of The Council of Europe, *Aromanian culture and language*, Recommendation 1333/1997; <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=15367> [dostęp: 11.02.2020].
- Petrović R., *Etnički mešoviti brakovi u Jugoslaviji*, Beograd 1985.
- Poulton H., *Who are the Macedonians?*, 2000.
- Prebroiavane 2011 okončatelni rezultati 2011. Neselenie po etničeska grupa i majčīn jezik [Преброяване 2011 окончателни резултати. Население по етническа група и майчин език]; <https://census.results.nsi.bg/Census/Reports/2/2/R9.aspx> [dostęp: 05.02.2020].

- Protest. Povodom opstruisanja vlaške manjine u ostvarivanju određenih elementarnih građanskih prava od strane institucija Republike Srbije*; 08.07.2014; http://www.zajednicavlahasrbije.com/protestno_pismo_juna_2014_povodom_opstrukcije_vlaha.html [dostęp: 11.02.2020].
- Psifisma diamartyrias 31 vlahofōnōn dīmarchōn kai koinotarchōn gia tou ekthesī tou Steit Ntipartment, Thessalonikī [Ψήφισμα διαμαρτυρίας 31 βλαχόφωνων δημάρχων και κοινοτάρχων για του έκθεση του Στέιτ Ντιπάρτμεντ, Θεσσαλονίκη], 28.02.2001; <http://users.sch.gr/spmentis/articles/psifisma> [dostęp: 05.02.2020].
- REPORT on the activity of the “Aromanian Community from Romania” Association between 2004 and 2007*, s. 3–4; <https://www.osce.org/cio/25707?download=true> [11.02.2020].
- Republic of North Macedonia, State Statistical Office, *Census of population, households and dwellings 2002*, t. 13; <http://www.stat.gov.mk/Publikacii/knigaXIII.pdf> [dostęp: 05.02.2020].
- Savvidīs P., Panellīnia Omospondia Vlachōn: Ochi «paihndia» me ti vlahikī dialektō, „Prōto Thema” [Σαββίδης Π., Πανελλήνια Ομοσπονδία Βλάχων: Όχι «παιχνίδια» με τη βλάχικη διάλεκτο, „Πρώτο Θέμα”], 04.11.2019; <https://www.protothema.gr/greece/article/942254/panellinia-omospondia-vlahon-ohi-paihndia-me-ti-vlahiki-dialekto/> [dostęp: 23.03.2020].
- Schwandner-Sievers S., *The Albanian Aromanians’ awakening: identity politics and conflicts in post-communist Albania*, „ECMI working paper” 1999 (March 1999), nr 3.
- Solonari V., *Purifying the nation: population rxchange and ethnic cleansing in nazi-allied Romania*, Washington 2010.
- Sotirovic V. B., *The Balkan Vlachs*, Vilnius, 2013.
- Statistical yearbook of Yugoslavia 1988*, Belgrade 1989.
- Statistički ljetopis Republike Hrvatske 2018*, Zagreb 2018.
- Strategija razvoja kulture Vlaha u Srbiji (2014–2020)*, Zrenjanin 2014.
- Škiljan F., *Iz svakodnevnoga života sela Žejane u dvadesetom stoljeću*, „Histria: godišnjak Istarskog povijesnog društva” 2014, t. 4, nr 4.
- Thompson S., *Agrarian reform in Eastern Europe following World War I: motives and outcomes*, „American Journal of Agricultural Economics” 1993, t. 75, nr 3.
- The Aromanians in Albania. Shadow report, standing for the 5th to 8th Periodic Reports of Albania, submitted under article 9 of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination Convention*, Tirana, July 2011.
- Tudor C., *Administrația românească în Cadrilater (1913–1940)*, Călărași 2005.
- Weigand G., *Die Aromunen: ethnographisch-philologisch-historische Untersuchungen über das Volk der Sogenannten Makedo-Romanen oder Zinzaren*, Leipzig 1894, t. 1–2.
- Winnifriht T., *Shattered eagles, Balkan fragments*, London 1995.
- Vlačo N., *Vlasi neće da se izjasne kao Rumuni*, „Blic”, 14.08.2013; <https://www.blic.rs/vesti/politika/vlasi-neece-da-se-izjasne-kao-rumuni/8fpzneb> [11.02.2020].
- Vlasi nisu Rumuni niti je rumunski jezik vlaški. Sopštenje Dragana Balaševića povodom izjave Mikija Janoševića, predsednika Udruženja Vlaha Primovara iz Zlota*, 19.03.2013; <http://nacionalnisavetvlaha.rs/саопштење-власи-нису-румуни/> [dostęp: 11.02.2020].
- Vrzić Z., *Nation-state ideology and identity and language rights of linguistic minorities: prospects for the Vlashki/Zheyanski-speaking communities*, w: *The Romance-speaking Balkans. Language and the politics of identity*, red. A. Sorescu-Marinković, M. Dragnea, T. Kahl, B. Njagulov, D. Dyer, A. Costanzo, 2019, s. 186–206.
- Strony internetowe**
- Ekomuzej Vlaški puti*; vlaskiputi.com/hr/o-nama/ekomuzej [dostęp: 24.04.2021].
- Mathainoume th Vlahiki glossa [Μαθαίνουμε τη Βλάχικη γλώσσα]; <https://www.vlahika.gr/> [dostęp: 23.03.2020].
- Nacionalni savet Vlaha [Национални савет Влаха]; <http://nacionalnisavetvlaha.rs> [dostęp: 11.02.2020].
- Očuvanje vlašskog i žejanskog jezika (Očuvej vlaška ši žejanska limba)*; <https://www.vlaski-zejanski.com/hr/o-nama> [dostęp: 24.04.2021].

Sylogos Vlachōn N.Serrōn „G. Olympios” [Σύλλογος Βλάχων Ν. Σερρών „Γ.Ολύμπιος”]; <http://www.vlahoiserron.gr>;

UNESCO atlas of the world's languages in danger, <http://www.unesco.org/languages-atlas/index.php> [dostęp: 24.04.2021].